128
4

अथ
"भामती"। Bhamati

वाचस्पति मिश्र प्रणीता।

वेदांतवाचस्पती ३७

राम श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमद्दिव्यलक्ष्मीनृसिंहाय नमः॥ श्रीवागीश्वर्यै नमः॥ ॐ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्त्ता
यस्यैते वियदनिलतेजोऽवनयः॥ यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामः स्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतं॥१॥
निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पंचभूतानि॥ स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः॥२॥ षाड्गुरंगैरुपेताय
विविधैरव्ययैरपि॥ शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च॥३॥ मार्त्तंडतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयं॥ विश्ववंद्या
न्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः॥४॥ ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे॥ ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो
हरेः॥५॥ नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरं॥ भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणीतं विभज्यते॥६॥ आचार्यकृतिनिवेश
नमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनां॥ रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति॥७॥ ॥अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च
श्री॥१॥ न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः यथा समनस्केंद्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्त्ती घटः करटदंता वा। तथा चेदं ब्र
ह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तथा हि। बृहत्वाद् बृंहणत्वाद्वा आत्मा ब्रह्मेति गीयते। स चायमाकीटपतंगेभ्यः आ च देव ॥२॥
र्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असंदिग्धाऽविपर्यस्तापरो
क्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञास्यदं। न हि जातु कश्चित्संदिग्धे अहं वा नाहं वेति न च विपर्यस्यति नाहमेवेति। न चाहं
कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादि देहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालंबनोऽयमहंकार इति सांप्रतं। तदालंबनत्वे हि
योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एव स्थविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत्। न हि बालस्थविरशरीरयोरस्ति

मनागपिप्रत्यभिज्ञानगोचरेणैकत्वमध्यवसीयेत।तस्माद्येषुव्यावर्त्तमानेषुयदनुवर्त्ततेतत्तेभ्योभिन्नंयथाकुसुमे
भ्यःसूत्रं।तथाचबाल्यादिशरीरेषुव्यावर्त्तमानेष्वपिपरस्परमहंकारास्पदमनुवर्त्तमानंतेभ्योभिद्यते।अपिचस्व
प्नेदिव्यंशरीरमास्थायतदुचितभोगान्भुंजानएवप्रतिबुद्धोमनुष्यशरीरमात्मानंपश्यन्नाहंदेवोमनुष्यएवेति
देवशरीरेबाध्यमानेपिअहमास्पदमबाध्यमानंशरीराद्भिन्नंप्रतिपद्यते।अपिचयोगव्याघ्रशरीरभेदेप्यात्मानमभि
न्नमनुभवतीतिनाहंकारालंबनंदेहः।अतएवनेन्द्रियाण्यपियस्यालंबनानींद्रियभेदेपियोहमद्राक्षंसएवेदानींस्पृशा
मीत्यहमालंबनस्यप्रत्यभिज्ञानान्नापिविषयेभ्यःस्वत्वस्यविवेकःस्फुटीयानेव।बुद्धिमनसोश्चकरणयोरहमिति
कर्तृप्रतिभासस्यव्यालंबनत्वायोगः।कर्त्ताहंबोद्धाहमित्यादयस्तुप्रयोगाअसत्यपिभेदेकथंचिन्नीयाःक्रोश
तीत्यादिवदौपचारिकाइतियुक्तमुत्पश्यामः।तस्मादहंकारास्पदंदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्योव्यावृत्तःस्फु
टतरोहमनुभवगम्यआत्मातस्यज्ञानाभावादजिज्ञास्यइतिसिद्धं॥अप्रयोजनत्वाच्च।तथाहि।संसारनिवृत्तिरपवर्गो
हिप्रयोजनंविवक्षितंसंसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्तःआत्मयाथात्म्यज्ञानेननिवर्त्तनीयः।सचेदयमनादिरना
दिनात्मयाथात्म्यज्ञानेनसहानुवर्त्ततेकुतोस्यनिवृत्तिः।अविरोधात्।कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः।नह्यहमित्यनुभ
वादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति।नचाहमितिसर्वजनानांस्फुटतरानुभवसमर्पितः।आत्मादेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तःशा
क्योपनिषद्भिरहस्यैरपिजन्यायितुमनुभवविरोधात्।नह्यागमाःसहस्रमपिघटंपटयितुमीशते।तस्मादनुभववि

राम श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमद्दिव्यलक्ष्मीनृसिंहाय नमः॥ श्रीवागीश्वर्यै नमः॥ ॐ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्त्ता
यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः॥ यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतं॥१॥
निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पंच भूतानि॥ स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः॥२॥ षड्भिरंगैरुपेताय
विविधैरव्ययैरपि॥ शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च॥३॥ मार्त्तंडतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयं॥ विश्ववंद्या
न्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः॥४॥ ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे॥ ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो
हरेः॥५॥ नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरं॥ भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणीतं विभज्यते॥६॥ आचार्यकृतिनिवेश
नमप्यवधूतं वचोस्मदादीनां॥ रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति॥७॥ ॥अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं न च
तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः यथा समनस्केंद्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्त्ती घटः करटदंता वा तथा चेदं ब्र
श्री ४ । ह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः॥ तथा हि। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वा आत्मा ब्रह्मेति गीयते। स चायमाकीटपतंगेभ्यः आ च देव ॥२॥
र्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असंदिग्धाविपर्यस्तापरो
क्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदं। न हि जातु कश्चित्संदिग्धे अहं वा नाहं वेति न च विपर्यस्यति नाहमेवेति। न चाहं
कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालंबनोयमहंकार इति सांप्रतं तदालंबनत्वे हि
योहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एव स्थविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत्। न हि बालस्थविरशरीरयोरस्ति

मनागपि प्रत्यभिज्ञानगोचरो येनैकत्वमध्यवसीयेत। तस्माद्देहेषु व्यावर्त्तमानेषु यदनुवर्त्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमे
भ्यः सूत्रं। तथा च बाल्यादिशरीरेषु व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्त्तमानं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्व
प्नांते दिव्यशरीरमास्थाय तदुचितभोगान्भुंजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरं आत्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति
देवशरीरे बाध्यमानेपि अहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं जतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रशरीरभेदेप्यात्मानम
भिन्नमनुभवतीति नाहंकारालंबनं देहः। अत एव नेंद्रियाण्यप्यस्यालंबनं इंद्रियभेदेपि योहमद्राक्षं स एवेदानीं स्पृशा
मीत्यहमालंबनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयेभ्यश्च स्वस्य विवेकः। स्वावीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति
तिकर्तृप्रतिभासस्वरूपानालंबनत्वायोगः। कृशोहमंधोहमित्यादयस्तु प्रयोगा असत्यपि भेदे कथंचिन्नेयाः। कौंते
तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फु
टतरोहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धं॥ अप्रयोजनत्वाच्च॥ तथा हि। संसारनिवृत्तिरपवर्ग इ
ह प्रयोजनं विवक्षितं संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्तः। आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्त्तनीयः। स चेदयमनादिरना
दिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्त्तते कुतोस्य निवृत्तिः। अविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः। न ह्यहमित्यनुभ
वादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न चाहमिति सर्वजनानां स्फुटतरानुभवसमर्पितः। आत्मा देहेंद्रियादिव्यतिरिक्तः। शा
का उपनिषद्भिरहस्यैरपि अन्यथयितुमनुभवविरोधात्। न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुं ईशते। तस्मादनुभवावि

राम रोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्यामइत्याशंक्य वानाशंक्य परिहरति॥ ॥युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि
ति। अत्र च युष्मदित्यादि मिथ्याभवितुं युक्तमित्यंतः शंकाग्रंथः। तथापीत्यादिः परिहारग्रंथः। तथापीत्यभिसंबंधाच्छे
कार्यीयच्छब्द पातिपठितव्यौ॥ इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति विवक्तव्ये युष्मद्ग्रहणं अत्यंतभेदोपलक्षणार्थं यथा त्वमहंकार
प्रतियोगी। त्वंकारः। नैवमिदंकारः। एते वयमिमे वयमिमौ स्म इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति चित्स्वभाव आत्मा विषयी
जडस्वभावा बुद्धींद्रियं विषया विषयः। एते हि विद्यमाना विज्ञेयं ते अवबध्यंते स्वरूपेण निरूपणीयं पंडवंती ति पावत्
परस्परानध्यासहेतावत्यंतवैलक्षण्ये दृष्टांतस्तमःप्रकाशवदिति। नहि जातु कश्चित्तमुदाचरन् छतिनि। प्रकाशात्तमसो
पर१ वैलक्षण्यात्मकतया इति पंक्तेरर्हतीति तद्दिदृष्टमुक्तं। इतरेतरभावानुपपत्ताविति। इतरेतरभावः इतरेतरत्वं तादात्म्यमि
ति यावत्। तस्यानुपपत्ताविति। स्यादेतत् धर्मा भूत धर्मिणोः परस्परभावः धर्माणां तु ज्ञाड्यचैतन्यानित्यत्वनित्यत्वादी
॥श्री४॥ नामितरत्राध्यासो भविष्यति। दृष्टपते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहेपि तद्धर्माणामध्यासः यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणे ॥२॥
पि स्फटिकमणौ अतिस्वच्छतया जपाकुसुमबिंबोद्ग्राहिणि प्रकृते स्फटिक इत्याकृणपवि भ्रमः इत्यत उक्तं तद्धर्माणा
मपीति। इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयः तस्यानुपपत्तिः। अयमभिप्रायः। रूपवद्धि द्रव्यं अतिस्वच्छ
तया रूपवतो द्रव्यांतरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्। चिदात्मा तु नीरूपो विषयी न विषयच्छा
यामुद्ग्रहीतुमर्हति। यथाहुः शब्दगंधरसानां च कीदृशी प्रतिबिंबता इति। न हि पारस्त्रोष्यादिषपविषयिणोरन्यो

न्यात्मसंभेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं। तौ चेद्धर्मिणावत्यंतविवेकेन गृह्यमाणाव
संभिन्नौ। असंभिन्ना४ सुतरां तयोर्धर्माः। स्वाश्रयाभ्यां वा व्यवधानेन दूरापेतवार्त्तं इदमुक्तं। सुतरामिति। तद्विपर्ययेण न
ति। विषयविपर्ययेण। मिथ्याभूतोयमध्यासः एवं च न४ एतदुक्तं भवति अध्यासो भेदाग्रहलक्षणो व्याप्तमतः विरुद्धस्वभावात्ततो भेदग्रह४ सोऽय
हं निवर्त्तयिष्यत्यतोऽप्यसम्भाव्यमपि व्यावर्त्तयतीति। मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना। इदमत्राकूतं। अभेदेन तद
वयवग्रहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वप्रकाशनेन। न चैतदस्ति यथा हि समस्तोपाध्यवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरससमुदायो न मेक
मप्यितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते। न चैतान्यपक्रमपरामर्शोपसंहारे४ क्रियासमभिव्याहारे
णेदन्नात्मतत्त्वसंभिन्नं दधतीति तत्पराणि संति न्यायकोपान्निराक्रियेण अपचरितार्थानि कर्तुं। अभ्यासे हि भूयस्त्वमपभवति स्प७
यथा दध्नाग्निहोत्रं जुहोतीति। एतेनाल्पत्वमपि भोग्यवचोपचरितार्थत्वमिति। अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविध
शोकदुःखादिप्रपंचोपप्लुतमात्मानमादर्शयन्नू कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं चानुपप्लुतः४ न च प्रत्यक्षस्य प्रमाण
विरोधादाम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं वेति युक्तं। तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाश
क्यस्य बोधकतया स्वतः४ सिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्यप्रमितावनपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेप्युत्पत्तौ प्र
त्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमस्याप्रामाण्यमिति चेन्न। उत्पादकाप्रतिद्वंद्वित्वात्। न खल्वाम्नायज्ञानं सां
व्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहंति येन कारणाभावान्न भवेत्। अपितु तात्त्विकं तच्च न तस्योत्पादकमतान

राम विकप्रमाणभावेभ्योऽसांव्यावहारिकेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्तथा च वर्णेषु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारो
पितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः॥ नहि लौकिकानां गइति वा नगइति वा पदात् कुंजरं गिरिं वा प्रतिपद्यमानानां भवंति भ्रांता॥ न
चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थेऽप्युपचरितार्थं युक्तं उक्तं हि। न विधौ परः शब्दार्थ इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाध
धकत्वेऽरजततत्त्वज्ञानस्यापूर्वापूर्वस्य शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्। तद्वन्न एवाधन्तदेवाद्यात्मन लक्ष्यो तत्तेरनुप
पत्तेः॥ द्विधितिं विना विकल्पप्रमाणभावस्यानपेक्षत्वं तथा च पारमर्षं सूत्रं। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति। तथा च
पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्। अपि च येयमात्मनि अहंकारस्य
प्रमा। स्थिपन्नेरप्यस्यानतानिवृत्त्वमभ्युपेतव्यं। अहमिहैवास्मि सदने जानानः इति सर्वव्यापिनः॥ श्वादेहिं कत्वेलय
३ हातुत्तरगिरिशिखरवर्त्तिषु महान्तरकच्छभूमिषु स्पृहवीप्रवालनिभासि यत्र यवत्। न चेयं देहस्य प्रादेशिकत्वमनु
॥श्री॥ भूयते नत्वात्मन इत्युक्ताः संप्रतीनाहि तद्वै भवति अहमिति गौणत्वेवानुजानाना इति अपि चाप परशब्दः परत्र लक्ष्यमाण ॥३॥
गुणयोगेन प्रवर्त्तते इतीयत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः। स गौणः। स च भेदप्रत्ययो पुरुषः सिंहः न यथा नित्याग्निहो
त्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः प्रकरणांतरावधृत भेदे कौंड पायिनामयने कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसादृश्ये
न गौणः॥ माणवके चानुभवसिद्ध भेदे सिंहात्सिंहशब्दः॥ नत्वहंकारस्य मुख्यो यो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नो
नुभूयते येन परत्र शब्दः शरीरादौ गौणो भवेत्। न चात्यंतनिरूढतया गौणोपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैल

शाद्वदितिवेदितव्यं॥तत्रापिहिस्नेहातिशयभवाद्देहेसिद्धएवसार्षपादीनीतिकशाब्दवाच्यत्वमात्राभिमानोनतत्पर्यायोस्तेक
सार्षपयोरभेदाध्यवसायप्रथतस्मिंश्चगौणत्वमुभयपादेशिनोर्गौणमुख्यविवेकविज्ञानेनचव्यावृत्तेः॥तद्विहव्यापकेविवेक
विज्ञानेनिवर्त्तमानेगौणतामपिव्यावर्त्तयतीति॥नचचार्वाकस्यविरशरीरभेदेपिसोहमित्येकस्यात्मनःप्रतिसंधा
नाद्देहादिभ्योभेदेनास्त्यात्मानुभवइतिवाच्यं॥परीक्षकाणांखल्वियंकथानलौकिकानांपरीक्षका अपिव्यवहारसमये
नलौकसामान्यात्मानमतिवर्त्तंते॥अवहृत्यनंतरमेवहिभगवान्भाष्यकारः॥पश्वादिभिश्चाविशेषादितिवाद्यतोऽप्याकुर्वे
शास्त्रचिंतकाःखल्वेवंविवेचयंतिनप्रतिपत्तारइतितस्माच्छरीरव्यतिरिक्तात्मगोचरमहंकारमितास्मिमदर्नेरतिप्रभुजा
नोलौकिकःशरीरादिभेदयतस्तात्मनःप्रादेशिकत्वमभिमन्यतेनभसइवमणिमल्लिकाकपाध्यवच्छेदादितितुकेमु
त्यत्रपामः॥नचाहंकारप्रामाण्यपादेहादिवदात्मापिप्रादेशिकइतियुक्तं॥तदाहरवल्पमणुपरिमाणोवास्याद्देहपरि
माणोवाअणुपरिमाणत्वेस्थूलोहंदीर्घइतिचनस्यात्॥देहपरिमाणत्वेतुसावयवत्वेनपादेहवदनित्यत्वप्रसंगः॥किंचा
स्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायस्यवाचेतयेत्प्रत्येकंवाअवयवाः॥प्रत्येकंचैतन्यपक्षेबहूनांचेतनानांस्यातत्राणामेकवाक्य
भावाभावात्पर्यायविरुद्धक्रियतयाशरीरमुन्मथ्येत॥किंचपंवाडसज्येत॥समुदायस्यतुचैतन्ययोगेइवयणएकस्मिन्
न्नवयवेचिद्धात्मनोप्यवयवोह्यक्षणइतिनचेतयेत्॥विज्ञानालंबनत्वेप्यहमित्यस्यभावितवेतदवस्थमेवातस्यक्षिम
वस्तुनिर्भासित्वादस्थिरत्वाच्चविज्ञानानां॥एतेनस्थूलोहंमंधोहंगच्छामीत्यादयोप्यध्यासतयाव्याख्याताः॥तदेव
मुक्तेनक्रमेणात्मस्वरूपेप्रतिक्षिप्तेजीवकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मकत्वमहमनुभवेऽप्य

×नचबहूनामवयवानांपरस्परमविनाभावनियमोदृष्टःयएवप्रज्ञाविज्ञाणस्तिदातदभावेनचेतयेत३

राम संजितमात्मनोनित्यो हुमर्हतीति। तदेवं सर्वप्रवादिसम्मतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूपनि
मित्तफलैरुपव्याख्यातं अन्योन्यास्मिन्नित्यादि। अत्र चान्योन्यास्मिन् धर्मिण्यात्मशरीरादाविवन्योन्यात्मकताम ध्यस्याह
मिदं शरीरादीति इदमिति च वस्तुतोनुवदतीति ३ लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः सु चाहमिति व्यपदेशः ३ इति चाध्य प
स्त्रचितमौ शरीराद्यकृत्स्नेऽप्यकृत्स्नमेपज्ञातेप्रमायां प्रमाणेनानुपादानपरिवर्जनाय ३ अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्या
न्योन्यास्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जरामरणजन्मव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्त देहादिभावे समारोप्य तथा चेत
न्यादीनात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्याहमिदं जरामरणदुःखभुक्स्थूल्याद्रीति व्यवहारो व्यपदेशः ३
३ इति चाध्यस्य वितथ्य तदनुरूपं ३ अहं स्थ्यादिति। अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां ३ कर्त्तीचीतेन ३ समसमान इति समानक
॥श्री४॥ र्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नं। पूर्वकालत्वस्तचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं स्फुरयति। मिथ्याज्ञाननिमि
त्तो व्यवहार ३ मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्त ३ तत्राचामाभ्यां तद्विधानां व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः ३ तदेवमध्या
सस्वरूपं फलं व्यवहारं चोक्त्वा तस्य निमित्तमाह। इतरेतराविवेकेनेति। विवेकाग्रहणेनेत्यर्थः ३ अथाविवेक एव कुत ॥४॥
स्मान्नभवतीत्यत्राध्यास इत्यत आह। अत्यन्तविविक्तयोः [illegible] धर्मधर्मिणोः परमार्थतो धर्मितोणोरतादात्म्ये
विवेकः ३ धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः ३ स्यादेतत्। विविक्तयोर्वस्तुनोर्भेदाग्रहनिबंधनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते
शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहनिबंधनस्तादात्म्यविभ्रमः ३ इह तु परमार्थसतश्चिदात्मनोऽत्यन्तभिन्नं न देहादयश्चित्तिवस्तुकस्य
तत्कृतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः ३ कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह। सत्यानृते मिथुनीकृत्येति। सत्यानृते मिथुनीकृत्य

विवेकाग्रहाद् अध्यासेति योजना । स्वयं चिदात्मा । अन्तःकरणं बुद्धीन्द्रियदेहादिते दे धर्मिणौ मिथुनीकृत्य युगलीकृत्य । नवसीदृति
परमार्थसतो ॥ पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्य ऋतं तत्ज्ञावार्थस्य चेत्र ॥ प्रयोग ॥ एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादात्मे
ध्यस्यप्रतीतिरुपपद्यते न वस्त्वसत्त्वेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य स्मारूपेण ॥ समारोपनिबंध
नाच प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह । नैसर्गिक इति । स्वाभाविको नादिरयं व्यवहारः ॥ व्यवहारा
व्यवहारानादित पातकरणस्याध्यासस्यानादित्वोक्तौ । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरा
देरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इति अनादित्वाद् बीजांकुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ स्यादेतत् । अस्तु पूर्वपूर्वप्रती
तिमात्रमुपयुज्यते आरोपेन तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव च यत्तास्ततो गगनकमलिनीकल्पस्य दे
हेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्ता सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारि
त्वं वा । द्वैतापत्तेः ॥ सत्तायास्त्वर्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात् । प्रकाशमा
नत्वेव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः ॥ प्रकाशमानत्वान्नासन्तः चिदात्मवत् । असत्त्वे वा न प्रकाशमाना ॥ तत्कथं सत्या
नृतयोर्मिथुनीभावः ॥ तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः ॥ तदभावे कुतोऽध्यासः स्मात्रापवाना हाऽऽहेता । आह कोऽयमध्या
सो नामेति । कस्य का रूपे । समाधत्ते । लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाणस्यासंपरिहरति । उच्यते स्मृतिरूप ॥ पर
त्र पूर्वदृष्टावभास ॥ अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः ॥ प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा एतावता मिथ्या
ज्ञानमित्युक्तं भवति तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासो पूर्वदृष्टावभासः ॥ मिथ्याप्रत्ययन

राम आरोपविषयारोपणीयमिथुनमंतरेणानसंभवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति। तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्य
ते न वस्तुसत्त्वमिति दृष्टग्रहणं। तथापि वर्त्तमानं दृष्टं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं। तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीय
तयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतं। आरोपविषयं दर्शयति(?)माह। परत्रेति। परत्र शुक्तिकादावित्यर्थः। तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तं। स्या
देतत्। परत्र पूर्वदृष्टस्यावभास इत्यवलक्षणमतिव्यापकं चेत्। अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि दृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामव
भासः। अस्ति च पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य पाटलिपुत्रे परत्र माहिष्मत्यामवभासः। अतस्मिंश्चिन्ह। अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्र
सिद्धं। यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह। स्मृतिरूप इति। स्मृतेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहि
तविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः। स्वप्नज्ञानस्यापि
स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवरूपत्वात्। तथाहि स्मर्यमाणे पितादौ निद्रोपप्लववशाद् असंनिधानापरामर्शे इति तत्र पूर्वदृष्टस्यै
॥श्री॥४॥ व सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शंखस्तिक्तो गुड इत्यत्रापि लक्षणं योजनीयं। तथाहि बहिर्विनिर्गच्छ
द्भिर्नयनरश्मिभिः संपृक्तः पीतद्रव्यवर्त्तिनीं पीततां पीतद्रव्यरहितामनुभवन् शंखं च दोषाच्छादितशुक्लिमानं द्रव्यमात्र ॥५॥
मनुभवन् पीततायाश्च शंखस्य च संबंधमननुभवन् असंबंधाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिंडं पीतं बिल्वफलमित्यादि पूर्व
दृष्टसामानाधिकरण्यं पीतत्वशंखत्वयोरारोप्याह। पीतः शंख इति। एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं वि
ज्ञाच्चक्षुषोऽभिमुखेष्वादर्शादिकादिषु स्वच्छेषु व्याहतं तेजो लग्नमपि बिंबोपसारेण तेजसा संवृतिं नीतं प्रवर्त्तितं मुख
संयुक्तं मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तस्य देशमनभिमुखत्वं च मुखस्याग्राहयत् पूर्वदृष्टमभिमुखादर्शादिकदेशतामाभिमुख्यं

वमुखस्यारोपयतीति प्रतिबिंबविभ्रमोपि व्याख्यातो भवति। एतेन द्विचंद्रदिङ्मोहालातचक्रगंधर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथा
संभवं लक्षणं योजनीयं। एतत्तु कथं भवति न प्रकाशमानतामात्रं संवेद्यते न द्वैतेंद्रियादेः प्रकाशमानतया संसर्गो वा भवेत् नहि समा
हितभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा कृष्णपादिगुणयोगिनो न प्रतिभासंते। प्रतिभासमाना वा भवंति तदा लक्षणस्य सा
वात्तथा सति मरुमरीचिषु जलावरणं लक्ष्णतरंगाभिरामाकंपं संपूर्णं भवतां। नामेदृशकिंचित्तद्भिन्नधीपदं दृष्टस्तोयभा
यायोपि प्रियासानुपपन्नाः स्वप्ने। तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि निवर्त्तकसत्वमभ्युपगमनीयं। न च मरीचिरूप
णस्य किंचिदवद्यं स्वरूपेण तु परमार्थसदेव। देहेंद्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसंतः स्युर्भवदगोचरत्वात्कथमारोप्यंत इति सं
तं। एतावपघसन्नानुभवगोचरः। कथं तर्हि मरीचिष्वाद्याभासः तो यत आनुभवगोचरत्वं न च स्वरूपसत्वेन तत्प्रत्यना
संतो भवंति य एतच्चेतनाभावोनाम भावादन्यः। कश्चिदपि तु भाव एव भावांतरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथा कुंभा
भावांतरमभावो हि क्रिया किंचित्सुव्यपेक्षयेति। ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाऽस्युर्भ्युपेताऽनुभवगोचरताऽप्रपंचस्य पुनरस्ती
तास्ततो निरस्तासमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः। कुतो वा चिदात्मन्यारोपः। न च विषयस्य समस्तसा
मर्थ्यविरहेपि ज्ञानमेव तत्ताहक्त्वात्स्वप्रत्ययसामर्थ्यादहस्तीति स्थितिः स्वभावभेदमुपजायमानमसतः प्रकाशयतु तस्मादसत्प्र
काशनशक्तिरेवास्याविद्येति सांख्यते। एतदपि पमभिधासत्प्रकाशनशक्ति विज्ञानस्य किं तु नरस्याः। शक्तीः। असदिति विल्ले
किमेतत्कार्यं आहोस्वित्कारणं। न तावत्कार्यं अलतः सत्यानुपपत्तेः। नापि ज्ञानांतरादनुपपत्तेः। अनवस्थापाताच्च। अवि
ज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाशः इति चेत् कः पुनरेष सदसतोः संबंधः। असदर्शनं निरूपणं हि सतो ज्ञानस्यासता सबंधेर

राम तिचेत्॥ बृतायमतिनिर्वृत्तः॥ प्रत्ययपतरस्वी पृस्यासत्यपि निरूपणं आयतते न च प्रत्ययस्त्वा धत्ते किंचित्॥ असत आधारत्वा योगात्॥
असदुत्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवेयस्वभावो न बसद्धीनमस्यं किं चिद्दितिचेत्॥ अहो बतायमपास्तसत्पप्रपातो पूर्द्ययमत्व
दुत्पत्तिरत इत्याचतहृ विनाभावु नियतः॥ अत्र पृष्टि तिस्मा हत्यंता संतश्चारी रूपपाद्ये पो निरुक्तत्वा चानुभवगोचरा भवदितुमतं ती
ति॥ ॥अच्चक्रमूषु॥ ॥निरुक्तत्वं चेत्नानुभवगोचरत्वं तत्किं मिद्दानीं मरीचयो पि तो पात्मनाऽसत्त्वं या यद्दनुभवगोचरास्स्युः॥
नदनाथ नसत्त्वं वा॥ नो पात्मनां मरीचीनामसत्त्वात्॥ द्विविधो हि वदन्तु नांत्वसत्त्वमसत्त्वं च तत्र स्वं स्वत स्वपरत्र परतः॥ यथाहुः स्वरूपपर
रूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके॥ वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचनेति॥ किं मरीचि पुतोयत्विभामप्रत्ययः॥ तत्त्वगोचरः॥ तया
चसन्नीचीन इति न भ्रांतो नापि बाध्येत अञ्जनबाध्येत यदि मरीचीन तो यात्मतत्त्वानतो यात्मना ग्रह्येत पाता तो पात्मना ऽग्रहणं च
यमभ्रांतत्वं कथं वा बाध्येत हंत तोयाभावात्मना मरीचिना तोय भावात्मत्वे तावच्चमतत् वैयंतोयाभावाभेद न तोय भावात्मता
॥श्री४॥ नुपपत्तेः॥ नापसन्नावस्त्वंतरमेव हि वस्त्वंतरस्यासत्त्वमाश्चीपते॥ भावांतरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादिति वदद्भिः॥
नवाप्ये पितं वस्त्वंतरं तेष्विमरीचयो वा भेवेत्नु गंगादिमतं वा तो यं॥ एवं स्मिन्कल्वे मरीचुपहतिप्रतीतिः स्यात् तोयमितिउ ॥६॥
तरस्मिन्कल्पे गंगा यां तोयमितिस्यात् च पुनरिहेति दे च भेदास्मरणे तो यमित्येव स्यात् न त्विहेति न चेदमत्यंतमुछं निरस्तसम
स्तवस्तुस्वरूपमलीकमेवास्त इति सांप्रतं तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरिति क्रमधस्तात्॥ तस्मात् सन्नासन्नापि स
दसत्परस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेण ध्वस्तं तोयं परमार्पयतीति चेतः जिव
अतएव हि वे वहे व मिव तत्त्वतः क्वन तो यं न पूर्वदृष्टं किंतु नूतनमनिर्वाच्यं एवं च देहे इंद्रियादिप्रपंचो प्यनिर्वाच्यो इति

वंमिथ्याज्ञानोपदर्शितइवपरत्रचिदात्मन्यध्यस्यतइत्युक्तंपर्यन्तं। अध्यासलक्षणयोगात्। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानंचोपपादयिष्यते।
चिदात्मातुस्थितिस्मृतीतिहासपुराणगोचरः। तन्मूलतद्विकल्पन्यायनिर्णीतः। श्रुतिहेतुहेतुकस्वभावः। सत्येनैवनिर्वाच्योऽबाधि
तस्वप्रकाशज्ञानमात्रतेवास्यसत्तासाधकरूपमेवचिदात्मनः। नतुतद्व्यतिरिक्तसत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारितावेतिसर्व
मवदातं। सर्वथायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः। सर्वेषामेवसंमतः। परीक्षकाणांतत्रहेयपरंविप्रतिपत्तिरितिनिर्वचनायतांस्त
पिलमाह। तंकेचिदन्यत्रान्यधर्माध्यासइतिवदन्ति। अन्यधर्मस्यज्ञानधर्मस्यरजतज्ञानाकारस्येतिपादवत्। अध्यासोऽन्यत्रबा
ह्येसौत्रान्तिकनयेतावद्बाह्यमस्तिवस्तुसत्तत्रज्ञानाकारोऽध्यारोप्यते। विज्ञानवादिनोऽपियद्यपिनबाह्यंवस्तुसत्तथाप्यना
विद्यावासनारोपितमस्त्यलीकंतत्रज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्चात्र यदाहंरजतमनुभवामीतिस्वरूपंनचाहंरजतमेवाभासयतस्यमितिकत्वमः
अन्यथाहीपुनरस्यबलवद्बाधकप्रत्ययवन्नात्। नेदंरजतमितिबाधकस्येदंतामात्रबाधेनाप्युपपत्तेर्नरजतगोचरता। चिन्ता
रजतस्यधर्मिणोबाधेहिरजतंचतस्यधर्मइदंतावद्बाधितंभवेत्। तद्वरमिदंतैवास्यधर्मोबाध्यतांनपुनारजतमपिधर्मीतिपाच्च
रजतंबहिर्बाधितमर्थादान्तरज्ञानेव्यवतिष्ठतइतिज्ञानाकारस्यैवबहिरध्यासइतिस्थितिः। केचित्तुज्ञानाकारस्याततोवपरितुष्य
तेवदन्ति। यत्रयदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबंधनोभ्रमइति। अपरितोषकारणंचाहुः। विज्ञानाकारतारजतादेरनुभवाद्ध
वस्थाप्येतानुमानाद्वा। तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अनुभवोपिरजतप्रत्ययोवास्याद्बाधकप्रत्ययोवा। न
तावद्रजतानुभवः। सहीदंकारास्पदंरजतमावेदयतिनत्वांतरं। अहमितिहिज्ञानस्यात्मतिप्रत्ययः। प्रत्ययाद्व्यतिरेकोऽत्रभ्रांतं
विज्ञानमंतस्थाकारमेवबाह्यतयाध्यस्यतीतितथाचबाह्यकारास्पदमस्यगोचरः। ज्ञानाकारतापुनरस्यबाधकप्रत्ययप्र

राम वेदनीयेति चेन्न । [illegible]बाधप्रत्ययभावोपपत्त्यापुख्यानात् । किं पुरोवर्त्तिद्रव्यं रजताद्विवेचयति आहो ज्ञानाकारतामस्य दर्शयति
तच्च ज्ञानाकार[illegible]पेद्दर्शने व्यापारं बाधकस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः पुरोवर्त्तिनि प्रतिषेधादर्थो ज्ञानाका
रत इति चेत् । न । [illegible]संनिधानाग्रहनिबंधो हि संनिहितो भवतीति प्रत्युत अत्यन्तसंनिधानं तस्य प्रतिपंचालकेऽतस्त्यां न चेपुर
अतस्य चिरोधोन[illegible]नता पाः किंतु विवेकाग्रहप्रसंजितः स्वरजतव्यवहारस्यानवरजतमेव शुक्तिकापां प्रसंजितं रजतज्ञानेन
न हि रजतनिर्भासनं शुक्तिकालंबनं युक्तं । अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालंबनं तिप्रसंगात् । सर्वेषामर्थानां सत्ता
विशेषादालंबनप्रसंगात् । नापि कारणत्वेन । इंद्रियादीनामपि कारणत्वेन तथात्वप्रसंगात् । तथा च भासमानत्वेनालंबनापि
न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालंबनं । भासमानस्य चालंबनत्वोपगमे वा कथं नानुभवविरोधः । अपि चेंद्रियादीनां समी
॥श्री॥ चीनज्ञानजननसामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेतेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्यये सामर्थ्यमिति चेन्ना
दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रहेतुत्वात् । अन्यथा तु दग्धमपि कुटजबीजाद्वटांकुरोत्पत्तिप्रसंगात् । अपि च स्वगोचरव्य
भिचारे विज्ञानानां सर्वेषां नाश्वासप्रसंगः । तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयं । तथा च रजतमिदमिति द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे । ॥१७॥
तत्रेदमिति पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात्तज्जातं शुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोध
क्रमेण रजतस्मृतिं जनयति सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीततत्तांशाप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च
रजतस्मृतेः पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमि
ति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यं च प्रवर्त्तयतः । क्वचित्तु गृह्यमाणयोरेव मिथोऽग्रहीतभेदो यथा

पीतऽशंखइति। अत्र हि इति निर्गच्छन्नयनरश्मिवर्त्तिनऽपि त्रडवस्य कावस्येवातिऽस्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते। पित्तं तु न गृह्यते। शंखोपि दोष
वशाच्छुक्लगुणरहितऽस्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोः संसर्गाग्रहः सारूप्यात्मितत्वनायद्यपि उभयत्र सत्त्वाविरोधेनाभेदव्य
वहारऽसमानाधिकरणव्यपदेशाभ्यामेदाग्रहप्रसंजिता भेदव्यवहारबाधना इन्नेदमितिविवेकग्रहणपूर्वकत्वमपकरणघतो
तदुपपत्तौ च प्राचीनघटत्वपरत्वभ्रांतत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाऽसर्वे विप्रतिपन्नाः देहे विभ्रमाः प्रत्यपत्ता ख्ये
दिव्यत्वपवनादिदमुक्तं यस्मिन्नच्चुक्तिकादेयस्य रजतादेर्व्यासरति लोकप्रसिद्धिनां सावन्यथाख्यातिनिबंधना। किंतु तस्य रजत
देशत्वस्मरणास्यवगृहीततत्त्वाशाद्यमोषेण गृहीतमात्रस्य पुरइदमिति पुरोवस्थितात् व्यमाचात्तज्ञानात्तु विवेकस्तदग्रहणानिबं
धनोभ्रमः। भ्रांतत्वग्रहणस्मरणयोर्वितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशाद्रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्नेत्वेत्राप्यपरितुष्यंतोयु
त्रपदप्राप्तस्य सैवविपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते। अत्रेदमालूत। अस्तितावद्रजतार्थिनो रजतमिदमितिप्रत्ययात्तु प्रवृत्ति
निवृत्ते प्रवृत्तिऽसामानाधिकरण्यव्यपदेशाभ्यामेतिसर्वजनीनं तेतत्तावद्ग्रहणस्मरणयोःऽतज्ज्ञोचरयोरपि मिथोभेदाग्रहमा
त्राज्जवितुमर्हति ग्रहणानिबंधनो हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेतां। ननु नाग्रहणमात्रात्किंतु स्मरणग्रह
णयोरेवमिथऽस्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरःस्थितरजतज्ञानसारूप्येणाभेदव्यवहारसामानाधिकरण्यव्यप
देशाद्युपपत्त्यऽ। अयसमीचीनज्ञानसादृश्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारव्यपदेशहेतुः। अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेणाग्रह्य
माणत्वेपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोरिदमितिरजतमिति च ज्ञानयोर्दिग्ग्रहणं। अथवा नयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च
मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणं। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशाविति ज्ञाने सती चानज्ञान व्यवहारप्रवर्त्तके। नहि गोसदृशो गवयः
तिज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्त्तयति। अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं परीक्षितं। नहि भेदाग्रहेऽनयोरितिभवति। भेदग्रहणमिति च

राम भवन्ति तस्मामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यं। तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारोक्तः। आहोस्विदनुत्पादितारोपप
वस्थत इति विकल्पद्वयमभ॥ चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपोत्पादक्रमेणैवेति। ननु सत्यं न चेतनव्यवहारोऽज्ञानपू
र्वकः किंतु अविदितविवेकस्मरणग्रहणपूर्वक इति मैवं। न हि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्त्युपयुज्यते। इदंकारास्पदे तामि
मुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादं। कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्त्तेत यदि न तदिच्छेत्। अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतं। न
चेदंकारास्पदं रजतमिति कथं रजतार्थी तदिच्छेत्। न घटार्थी पटमाहरणादिति ब्रूयात्। सन्नति वक्तव्यमघटार्थी घटार्थी नायहरणात्कस्मान्नो
पेक्षेतेति। सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आक्षेपमाणश्चेतनोऽव्यवस्थितः इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादत्त एव व्यवस्थाप्यत इ
ति भेदाग्रहः समारोपोत्पादनक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथा हि भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वसमारोपस्तज्ज्ञानाच्चोपकारभाव हेतु
मुपचिंत्यत ज्ञातीयतया इदंकारास्पदे तमनुमापयन्ति तदर्थी प्रवर्त्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धं। न च तत्र रजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योप
३ ॥श्री४॥ कारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति। रजतत्वहेतोरप्रत्यक्षधर्मत्वात्। एकदेशादर्शने लिङ्गस्यानुमापकत्वं नैकदेशदर्शने। यथा कुष्ठ
ज्ञातसंबंधस्यैकदेशादर्शनादिति। समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति। न तु सिद्धमेतत्। द्विविधा ह्याप्तिस्तं रजतज्ञानं पुरोवर्त्तिवस्तु वि ॥८॥
षयं रजतार्थिनि श्चितं नियमेन प्रवर्त्तकत्वात् पदार्थिनं नियमेन यत्र प्रवर्त्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं। यथा भयवादि सिद्धसमीचीन
रजतज्ञानं तथा चेदं तस्मात्तथेति। यदुक्तमनवभाससमानतया न शुक्तिकालंबनमिति तत्र भवानपृष्टो व्याचष्टां। किं शुक्तिका
त्वस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालंबनत्वं। आहोस्वित्तद्व्यभासस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य। यदि शुक्तिकात्वस्यानालं
बनत्वं। अत एव उत्तरस्यानालंबनत्वं ब्रुवाणस्य न केवलानुभवविरोधः। तथा हि रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्त्तिवस्तु
अंगुल्याभिनिर्दिशति। इदमित्थं तु सन्तानकारणानां मोत्सर्गिककार्यप्रतिबंधेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यं। यथा दावाग्निदग्धा

नांवेत्रबीजान्नीकदलीकांडजनने। भस्मकदुष्टस्यैवौदर्यस्यतेजसोवह्न्यन्नपानपचनेइति। इत्यत्रबाधकाप्रकृतविपर्ययंविभ्रमाणांयथार्थत्वानुमान
माभासः४ कुतस्तह्यनुमानवत्। यदुक्तंमिथ्याप्रत्ययस्यव्यभिचारेसर्वप्रमाणेष्वनाश्वासइतितत्रबाधकत्वेनखलुतत्प्रमाणानांव्य
भिचारेणेतिव्यक्तत्वादुपद्रवस्याभिप्रपरिकृतन्यायकणिकायामितिनेहप्रतन्यते। द्विभाष्यंवास्यस्मृतिप्रमोषभीरुश्लोकैर्विस्तरस्तत्व
मीमांसायामस्माभिर्गतव्यइति। तदिहसंक्षेपमन्येतुयत्रयद्ध्यासस्तस्यैवविपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षतेइति। यत्रशुक्तिकादौयस्यरजता
देरध्यासस्तस्यैवशुक्तिकादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनारजतत्वधर्मत्वकल्पनामितियोजना। ननुसंतुपरीक्षकाणांविज्ञप्तिप्रत्ययः४प्रक
तेकिमायातमित्यतआह। सर्वथापित्वन्यस्यान्यधर्मतांनव्यभिचरतीति। अन्यस्यान्यधर्मत्वकल्पनाऽनृततासाचानिर्वचनीयेत्यर्थ
स्तादुपपादितेतितेनसर्वेषामेवपरीक्षकाणामतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानानिर्वचनीयाऽवर्यस्वरूपभाविनीतिअनिर्वचनीयतासर्वसि
द्धांतस्यार्थः। अस्याख्यातिवादिभिरकामैरपिसामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनादभ्युपेयमितिभावः। नकेवलमिप
मन्ततत्परीक्षकाणांसिद्धाऽपितुलौकिकानामपीत्याह। तथाचलोकेऽनुभवः४शुक्तिकारजतवदवभासतइति। ननुनारजतमि
मितिनिषेधः४स्यादेतत्। अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमोलोकसिद्धः४एकस्यतुभिन्नस्यभेदविभ्रमोनदृष्टइतिकुतस्त्विदात्मनाऽभि
न्नानांजीवानांभेदविभ्रमइत्यतआह। एकश्चंद्रःसद्वितीयवदिति। पुनरपिचिदात्मनाध्यासमाक्षिपति। कथंपुनः४प्रत्यगात्मन्य न१
विषयेध्यासोविषयधर्माणां। अयमर्थः४चिदात्माप्रकाशात्मनवाऽनुचेत्प्रकाशात्मकथमस्मिन्नध्यासोविषयधर्माणां। नखल्वप्रति
भासमानेपुरोवर्तिनिद्रव्येरजतस्यवातद्धर्माणांवासमारोपः४संभवतीति। प्रतिभासेवानतावदयमात्माजडोघटादिवत्स्वाधी
नप्रकाशत्वादितिप्रकृते। नखलुसएवकर्मकर्ताचभवतिविरोधात्। परसमवेतक्रियाफलशालितहिकर्मनचज्ञानक्रियापरसमवायि

यमा३

राम नानिकयमनस्यात्कर्म। न च तदेव स्वं च परं च विरोधात्। आत्मांतरसमवायि फलमेतु ते प्रस्यात्मनोनात्मत्वप्रसंगः। एवं च तत्समानस्येतरन्
वस्थापत्तेः। स्यादेतत्। आत्माजडोपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोपि कर्तैव न कर्म परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। यथा हि
चैत्रसमवेतक्रियया देवदत्तगतप्राप्तोऽभयसमवेतायामपि क्रियायां परस्यैव कर्मता। परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। न तु स्वे च स्य
क्रियाफलभाजोपि चैत्रसमवायात्प्रभवक्रियायाः इति। तच्चाप्रकृतिविरोधात्। प्रकृते हि सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति। उपपत्तेश्च। तथाहि
योयमर्थप्रकाशः फलं कर्मस्थमिष्यते भवद्भिः स किंजडः स्वयंप्रकाशो वा। जडश्चेद्विषयात्मानाव प्रकाशाविति कस्मात्। किं प्र
काशांतराविनिर्भासात्मा धर्मो नावस्थायी नन्वेतपा। तथा सु भावकः। अंधस्येवादर्शन्तस्यादिनिपातः। प्रदीपदृशांतिः। न चावित्ती न मेव विज्ञान
नमथात्मानोज्ञापयतितदस्तु रादिविदितिवाच्यं। ज्ञापनं हि ज्ञानजननं जनितं च ज्ञानं जडं सन्नालोकरूपं पदं नाति वर्त्तते। एवमुत्तरोत्तरमपि ज्ञाना
॥भा०॥ नि जडानि त्यनवस्था। तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या। तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः। एतदायातं यत्तयोः
संविदजडेति। तत्किं पुनरयं पंडित इति पितापि पंडितोस्तु। स्वभाव एव स वेदितुः स्वयंप्रकाशायायं यदर्थात्मसंबंधितेति चेत्। हं ॥२०॥
तत्पुत्रस्यापि पंडितस्य स्वभाव एव पितृसंबंधितेति समानं। सहोपलंभप्रकाशेन संवित्प्रकाशेन त्वयात्मप्रकाशो विनात
स्यात्स्वभाव इति चेत्। तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ। तथा च न स्वयंप्रकाशा संवित्। न च संविदर्थात्मप्रकाशः ह
ति। अथ संविदर्थात्मप्रकाशो न संविदो भिद्येते संविदेव तौ। एवं तर्हि यावदुक्तं भवति संविदात्मा प्रसिद्ध इति तावदुक्तं भवति संवि
दर्थात्मप्रकाशोस्मीति। तथा च न विवहितापि सिद्धिः। न चातीतानागतापरोक्षवत्रायाः संविदो ऽर्थसहभावोपि तद्विषयता
नोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेत्। न। अर्थसंविदश्च तासां नादिबुद्धीनामपि तद्विषयतानुपपत्तेः। हानादि जन

लप

×अप्राकाश्यानिर्वचनीयेभ्यो देहेंद्रियादिभ्य आत्मानं भिनत्ति यन्निर्वचनीयमंवत्तिविजातीतिप्रत्यक्‌ सचासावात्माचेतिप्रत्यगात्मा ७

नाज्ञानादिबुद्ध्यन्तानामर्थविषयत्वे अर्थविषयज्ञानादिबुद्धिजनकाख्यार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेन्नातत्किं देहस्य घटपटवदात्मसंयोगो हेतुरुत
त्तिनिहत्तिहेतुरर्थस्य यथा प्रकाशोऽस्त्विति जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत् नन्वयं प्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव घटवत्प्रकाशो
थे तु प्रकाशकं किं रूपादिवन्न च प्रकाशस्यात्मनो विषयत्वे तिरोहितच्छिन्नदीपस्येव तदा तु भूयते प्रकाशाख्याप्रमातरोऽस्मद्बोधेन पुरुषस्या
दाघस्येति प्रकाशाने। तस्मादेकस्मिन्नप्रकाशमाने चैतन्यानुभूयमानत्वं इति द्वितीयत्वे प्रमा ४ प्रकाशादन्यो बोधोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमु
त्पत्रया मत ४। न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते। न चानिर्वाच्यत्वमाख्याभेदः ४ प्रकाशान्तिर्वाच्यो भेत्तुमर्हति। अतिप्रसंगा
त्। न चाद्यन्तानामपि परस्परं भेदसमावीनज्ञानपक्षेऽतिमध्यास्तु इत्यपरिहारादुपपाद्यिष्यते। तदयं प्रकाश एव स्वयं प्रकाश एकः ४ रूढस्वो
नित्यो निरंतराः ४ प्रत्यगात्मा सचापराधीनप्रकाशत्वाद् अनन्तात्मावाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां कथं
मा दृशे। अयुक्तोऽयमध्यास इत्याहेपु ४। कस्माद्युक्तः इत्यत आह। सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति एतदुक्तं भवति। यत्प
राधीनप्रकाशमन्नावस्तु तत्सामान्याग्रहे कारणदोषाद्विभ्रमोपायहेऽन्यथा प्रकाशते प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशत्वात् यानस्वज्ञा
नकारणान्यपेक्षते येन तदाश्रयैर्दोषैर्दुष्येत। न चांशवान्येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत न हि तदेव तदानीमेव तेनैव गृ
हीतमगृहीतं च भवति इति न स्वयं प्रकाशे प्रत्यध्यासः। संभवति तेनैव प्रकाशो पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः ४। न हि
शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यति इदं रजतमिति। तस्मात् तत्त्वग्रहेऽसतायत्ते च नाध्यास इति सिद्धं। स्यादेतत्। अविषयत्वे चिदा
त्मनो नाध्यासः ४ विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्यत कथं नाध्यासः इत आह। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वेन वा
धि। विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः ४॥

राम तस्मादनात्मत्वप्रसंगान्न वस्तुतापरिहारायाप्युपेतव्यं अत एवाविषयत्वे आत्मनो वक्ष्यंते पाख्यना ध्यास इत्यर्थः। परिह
रति। कुत्रस्येन तावदयमेकां तेनाविषयः कुतः। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्। अयमर्थः। अस्मत्प्रत्ययगात्मा स्वप्रकाशोऽपि चिद्विष
यः। अनन्तरः स्य। तथापि निर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनः सूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतो
वच्छिन्न इव अभिन्नोऽपि भिन्न इवाकर्तापि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभा
सते नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकमिवेति। न हि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशो [illegible]ते।
तेऽगृहीतं किंचिदस्ति। न खल्वानंदनित्यत्वविभुत्वादयोऽप्यस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यंते येन तद्ग्रहेऽप्यगृहीता एवं तु क
ल्पितेन भेदेनाविवेचिता इति अगृहीता इव भांति। न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदः स्वाभाविको येन विषयात्मनि गृह्यमाणोऽपि गृह्ये
तो भवेत्। बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वाच्यत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वप्रकाशत्वात् सदैवानवच्छिन्नस्यावच्छि
३ ॥श्री॥४॥ न्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्यैवानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते। तथाहि क ॥२०॥
र्ता भोक्ता चिदात्मा अहंप्रत्यये प्रत्यवभासते। न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति। यस्य च बुद्ध्यादेः कार्य
करणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यं। तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्व
यंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च जंतुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्याय
ते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथा हि श्रुतिः। अनेन जीवेनात्मनेति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वप्रकाशोऽपि
अहंप्रत्ययेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाश्रयव्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालंबनं उच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वे विषयत्वे चाध्यास इत्यन्यो

न्याश्रयमिति सांप्रतं। बीजांकुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधात् इति फलितं। नैसर्गिको
ऽयं लोकव्यवहार इति भाष्यार्थेन। तस्माद्युक्तं तावदयमेकान्तेनाविषय इति। जीवो हि चिदात्मतया स्वप्रकाशतया ऽविषयोऽप्यौ
पाधिकेन रूपेण विषय इति भावः। अस्यार्थस्य तत्त्वं प्रत्यक्पराधीनप्रकाशत्वात् अविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः। किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो
नापि परतः प्रथत इति अविषय इति ब्रूमः। तथा च सर्वथा ऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। अपरोक्षत्वाच्च प्रत्य
गात्मप्रसिद्धेः। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि च प्रत्यगात्मनोऽनन्याश्रयास्ति तथापि तथापि भेदोपचा
रः यथा राहोः शिरः चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवेद्यत्वे विद्यमानस्याऽपरोक्षोऽरूपेऽपि दृष्टत्वात् सर्वस्य अप्रयत्नेन जगदान्ध्यप्रसंगा
दित्युक्तं। श्रुतिश्चात्र भवति। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि वि
दात्मनः परोक्षत्वाऽपरोक्षत्वादिना परिहारांतरमाह। न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयांतरमध्यसितव्य
मिति कस्मादयं नियम इत्यत आह। अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनतादि अध्यस्यन्ति। यस्माद्येनेन्द्रियेण वस्तु परस्परं वि
षयान्तराध्यासे इन्द्रियजन्यत्वं नापि मानसत्वं मनसो ऽसहायस्य बाह्ये ऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षे। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदृ
ष्टिं दृष्टिनः केचित्पार्थिवच्छायां रूपामतामारोप्य कदाचित्तैजसं शुक्लतामारोप्य नीलोत्पलपलाशश्यामलमिति वा राजहंस
मालाधवलमिति वा वर्णयन्ति। तच्चापि पार्थिवस्य तैजसस्य रूपं नभसि रूपवतो रूपस्य नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति। एवं तद्वत्तलम
ध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतमहेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः। उपसंहरति। एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारा
दविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यनात्मनां बुद्ध्यादीनामध्यासः। ननु सन्ति सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां

ख्वद्यत इति प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः ४ न तु नारजतादिविभ्रमा इति २

राम कत्वाद्यतेनाध्यासमात्रमित्यत आह। नमेवं वक्तृणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंते अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति स्मृतिस्मृती
तिहासपुराणेषु प्रसिद्धं तदुच्छेदाय च वेदांता प्रवृत्ता इति सैवाविद्या तत्स्वरूपं चाज्ञातनत्वंका मुमुक्षुमिति न देव कत्वाद्यं
नाध्यासमात्रं अत्र चैवं वक्तृणमित्येवं रूपत्वयानर्थहेतुतोक्ता यस्मात्प्रत्यगात्मनि अचानापादिरहितेऽवनाया कपैतांतःक
रणारोपणं प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखं वा करोति तत्स्मादनर्थहेतुः ४ मवैवं एवं ग्रजना अपि मन्यंते येन न वकत्वाद्येतेत्यत उक्तं
पंडिता मन्यंत इति नरूपमनादिरिति निरूढनिविडवासनानुबंधाविद्यान्त्राक्वानिरोधु उपायाभावादिति यो मन्यते तं
प्रतितन्निरोधोपायमाह। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं निर्विचिकित्संज्ञानं विद्यामाहुः पंडिताः ४। प्रत्यगात्मनि रखत्वं
तद्विविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादि भेदायतनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वं तत्स्मोध्यासः ४ तेन श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेको
।।श्री४।। यह निवर्त्तितेऽध्यासापवादात्मकवस्तुस्वरूपावधारणं विद्याचिदात्मरूपं स्वरूपं यैवेति स्तरस्तार्थः ४। स्यादेतत्त्र्याजतिनिरू
ढनिविडवासनानुबंधाविद्याविद्यापबाधिताप्रविद्यावासनावन्त्रानुनक्षे विपत्तिप्रवर्त्तियिष्यति च वासनादिकापंखांचित ।।१२।।
मित्यत आह। न चैवं सति एवं भूतवस्तुतत्वावधारणे सति यद्यपद्यासिस्तत्र तेन दोषेन पणुणेन वा ४ पुमात्रेणापि सन संबध्य
ते अंतःकरणादिदोषेणात्मानात्मादिना चिदात्मा चिदात्मनोगुणेन चैतन्यानंदादिनांतःकरणादिन संबध्यते एतदुक्तं भवति
नत्वावधारणाध्यासस्याहि स्वभावएवैताह ध्यापदनादिमपि निरूढनिविडवासनापि मिथ्याज्ञत्य पमपनय तितत्वु एकरूपतो हि
स्वभावोविपां पक्षपातु बुद्ध्यात्मा ४। निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्यये ४। न बाधो यत्नवत्त्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत इति ४ चिद्रूपतस्तल्
चिदात्मस्वभावस्य तत्वज्ञानस्यांतं तांतरगास्य कुतो निर्वाच्यापाधिष्पापाबापति यदुक्तं सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादर्थं

स्यातमिदंममेदमितिलोकव्यवहारइति।तत्रव्यपदेशकरूपोव्यवहारःकंठोक्तः।इतिशब्दसूचितंलोकव्यवहारमादर्शयति।तमेत
मविद्याख्यमिति।निगदव्याख्यातं।आक्षिपति।कथंपुनरविद्यावद्विषयाणिप्रमाणानितत्त्वपरिच्छेदोहिप्रमातद्विघात
साधनानिप्रमाणानिकथमविद्यावद्विषयाणि।नाविद्यावंतमाश्रयंतिप्रमाणानितत्कार्यस्य[illegible]चापाअविद्याविरोधि
त्वादितिभावः।अस्तुवाअध्यक्षादीनिसंहत्यापियथातथाशास्त्राणितुउक्तरूपहितानुशासनपराणिअविद्याप्रतिपक्षतयाना
विद्यावद्विषयाणिभवितुमर्हंतीत्यर्थः।[illegible]हाशास्त्राणिचेति।समाधत्ते।उच्यतेदेहेंद्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्यतादात्म्यतत्सं
सर्गाध्यासहीनस्यप्रमातृत्वानुपपत्तौसत्यांप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥अयमर्थःप्रमातृत्वंहिप्रमांप्रतिकर्तृत्वंतच्चस्वा
तंत्र्यंचप्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यत्वेसतिसकलकारकप्रयोक्तृत्वंतदनेन॰प्रमाकरणंप्रमाणंप्रयोजनीयंनचस्वव्या
पारमंतरेणकरणंप्रयोक्तुमर्हति।नचकूटस्थोनित्यश्चिदात्माऽपरिणामीस्वतोव्यापारवान्।नस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्या
ध्यासाद्व्यापारवत्तयाप्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीतिभवत्यविद्यावद्विषयत्वंअविद्यावदुक्तरूपाध्यासवत्पुरुषप्रमाणानामिति।
अधिष्ठेयमाप्रवर्त्तयितृप्रमाणानिकिंनः।छिन्नमस्ततआह।नहींद्रियाण्यनुपादायप्रत्यक्षादिव्यवहारःसंभवतीति।व्यवहारपदेन
नेतिव्यवहारःफलंप्रत्यक्षादीनांप्रमाणानामित्यर्थः।इंद्रियाणीतींद्रियलिंगादीतिद्रष्टव्यं।दृष्टिनोगछंतीलिप्तताएवप्रत
क्षादीतरूपपद्यतेव्यवहारक्रिययाव्यवहारयक्षेपात्समानकर्तृकता।अनुपादायपदंव्यवहारइतियोजना।किमितिद्युतः
प्रमातोपादत्तेप्रमाणानिअयसथपमेवकस्मान्नप्रवर्त्ततइत्यतआह।नचाधिष्ठानमंतरेणेंद्रियाणांप्रमाणानांव्यवहारः
संभवतीति।नजातुकिंचित्करणान्यनधिष्ठितानिकर्तृत्वकार्यपद्याग्रियेतेमातन्तुविंदविरहितेभ्योवेमादिभ्यःपटोत्पत्तिरिति।

राम अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति कुतस्स आत्माध्यासेनेत्यत आह। तानचान ध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते। सुषुप्तेप्यिव्या
पारप्रसंगादिति भावः॥ स्यादेतत्। यथानध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविंदो व्यापारयन्पटस्य कर्त्ता एवमनध्यस्तात्मभावं देहं इं
द्रियादिव्यापारयन्नुभविष्यतीति तदभिप्र --- नेत्यत आह। न चेतस्मिन्सर्वस्मिन्नितरेतरात्माध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे वासति
असंगस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिविमुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते। व्यापारवंतो हि कुविंदादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयंति
अनध्यस्तात्मभावस्तु देहेंद्रियादिष्वात्मनो न व्यापारसंभवः असंगत्वादित्यर्थः॥ आत्माध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह। न
चप्रमातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। प्रमायां स्वफले स्वतंत्रः प्रमाता भवति। अंतःकरणपरिणामभेदः प्रमेयप्रवणः कर्त्तृस्थः
श्चित्स्वभावः प्रमा कथं च जडस्यांतःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्। यदि चिदात्मा न तत्राध्यस्येत। कथं चैष चिदात्मकर्त्तृको भ
वेत्। यद्यंतःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्त्तृस्थः प्रमाफलं सिध्यतीति तत्सिद्धौ च प्रमा
॥श्री॥४॥ तृत्वं तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः॥ प्रमातृत्वे न च प्रमाफलं हीयते। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्त्तेतात
प्रामाण्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः॥ उपसंहरति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। स्यादेतत्। भवतु प्रत्य
क्षादीनामेवं आगमोपपत्तिजातिपन्नप्रत्यगात्मतत्वानां कृतस्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारादर्शनात् इति कथम ॥१२॥
विद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह। पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। विदुषामागमोपपत्तिभ्यां देहेंद्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्य
गात्मानं प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मं नातिवर्त्तंते। पश्वादयो हि प्रसिद्धचाकुंतादानामविद्यातिपन्नसुरूपभावानां व्यवहा
रस्तादयोऽकृतस्नानामपि पुंसां हत्वप्रेते तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयं। चकारोऽध्यास समुच्चयेऽत्र
क्तां कानिवृत्तिन्निसहिता पूर्वोक्तो एवन्नित्रविद्यावद्विषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः॥ एतदेव विभजते। यथा हि पश्वादय इति। अ

चक्षुरादिभिः श्रोत्रादीनां संबंधे सतीति प्रत्यक्षप्रमाणं दर्शितं चक्षुरादिविज्ञानस्येति तत्फलमुक्तं। प्रतिकूलस्येति चानुमानफलं। तथाहि
शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयप्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीतेति। उदाहरति य
थादंडं विद्रोपमतिरोहितार्थं स्यादेतत्। भवतु पश्वादीनां अविद्यावद्विषयाणि। शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि
न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति। अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते। तथाच पारमर्षं सूत्रं। शास्त्रफलं प्र
योक्तरि तल्लक्षणत्वादिति। न च देहादिभस्मीभूतं पारलौकिकायकल्पते इति देहाद्यतिरिक्तं चिदात्मानं अधिकारिणमाक्षि
पति। शास्त्रं तत्कथमध्यासं विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्यत्रोक्तमाह। शास्त्रीयेत्विति। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भि
नत्ति शास्त्रीयं अधिकारं। शास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबंधं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत् न तस्यासंसा
रित्वमपि तस्याधिकारेनुपयोगात्। प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। उपयोक्ता हि कर्मणः कर्म
जनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता कथं वा अभोक्ता कर्मजनितफलभाग्भागी। एवं
वेदांता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। न हि प्रमात्राद्यविभागाद् ऋते तत्त्वमर्थावगमः। न च विद्यावन्तमनुशासति निष्प्रपंचे निरवि
द्ये विद्यमनुविष्टस्वरूपे प्रवस्थापयति। एतावानेव विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धं। स्या
देतत्। एवमपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारेनापेक्ष्यते। नयाप्यपरिचयज्ञो ऽस्याप्यमानवभ्रान्तो वाधिकारं
निर्वोढुं तथा च परस्पराहतार्थत्वेन कल्पनैव देहाद्यात्माभिमानस्य अप्रमाणत्वादित्यत आह। प्राक्च तथाभूतात्मेति। सत्यमौपनिष
दपुरुषाधिगमेऽधिकारविरोधः कर्मासामर्थ्यात्कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं अभिनिवर्तयितुं नालं प्रज्ञातेन तेन त्राव्यावि

सम रोहुं। न च परस्पराहतिः। विद्याविद्ये यावत्तुरूपभेदेन यथावस्थोपपत्तेः। यथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति साध्यांसन्निरोधे पित्र्येनेनाभिचरन्य

जेतेति शास्त्रं प्रवर्त्तमानं न हिंस्यादिति अनेन न विरुध्यते तत्कस्य हेतोः। रूपभेदादिति। अववर्जितको धारातप। रुद्रपानिरोधे विधिक्रिये

तेऽको धारातिवही लताम्लकरूपेनाद्विचारवृरति। अविद्यावत्तुकपविषयत्वं नातिवर्त्तन्ते। प्रतिबुद्धौ तदेवस्योरपतीति तथाहीति।

वर्णाध्यासो राजा राजसूयेन यजेतेत्यादि। आश्रमाध्यासो गृहस्थः सदृशीं भार्यां विंदेदित्यादि। वयोध्यासः कालकेशोऽग्नीना

दधीतेत्यादि। अवस्थाध्यासो प्रतिस नाधेयवाधीनांजल्कादि एव वेदो न [illegible] प्राणत्यागादि। आदिग्रहणं पातकोपपातकसंक

रीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थं। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य

प्रमाणप्रमेयप्रवर्त्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपंचेन प्रतिपादयिष्यन्तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति। अध्यासो ना

॥श्री॥४१॥ मातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्या

सम्। तत्र ममेत्यनुत्यादिति धर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकाररूपं सान्द्रदरोपानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपंचेना ॥१३॥

हात यथा पुत्रभार्यादिष्विति। देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं कल्पितादिचारोप्याहमेव विकलः स

कल इति। स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यं साकल्यात्स्वामीश्वरः। सकलः। संपूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्या

त्स्वामीश्वरो विकलो भवति। बाह्यधर्मा पि वैकल्यादयः। स्वाम्यपूर्णाणिक पा संचारिताः। इत्यरोपेतानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः॥

यदा च परोपाध्याये देहधर्मे स्वाम्ये द्रष्टुं नास्ति तदा केवलकथा अन्तो पाधिके च देहधर्मेषु कृशत्वादिष्विति। तान् व्यपदेशानाह तथा देह

धर्मानिति। देहादयं तरंगापो [illegible] पाणां अध्यस्तात्मभावानां धर्मान्कृशत्वादीन्ततो प्यंतरंगस्यांतःकरणस्याध्यस्तात्म

४ विपर्ययेणांतःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययश्चैतन्यं तेनेत्यर्थः तत्र ह्यात्मनी पा अंतःकरणादि ४

भावस्य धर्माः कामसंकल्पादीनां तस्य धर्मस्य तीति योजना तदनेनेतरेतरधर्माध्यासमुक्त्वा तस्य इतरेतरधर्म्याध्यासमाह एवमहंप्रत्ययिनं
अहंप्रत्ययो हृदि त्रि ४ धर्मि सिनं अंतःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययी तस्य प्रचारसाक्षिणं अंतःकरणप्रचारसाक्षिणि चेतन्यो दासीनत्ता
ध्यां प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वेउपपादिते चैतन्यमुपपादयति तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणांतःक
रणादिष्वध्यस्यति तदनेनांतःकरणाद्यवच्छिन्न ४ प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतन ४ कर्ता भोक्ता कार्यकरणाविद्याद्वयाधारो
हंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः तदुपादानश्चाध्यासः स्वनादित्वात् बीजांकुरवन्नेत
रेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति प्रमाणप्रमेयव्यवहारं दृढीकृत्य तमपि त्रिधा प्रहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतया
ध्यासं दृढीकरोति। एवमयमनादिरनंतः तत्त्वज्ञानमंतरेणाव्याकुरसमुच्छेद ४ अनाद्यनंतत्वे हेतुरुक्तो नैसर्गिक इति। मिथ्याप्र
त्ययरूप ४ मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्त ४ अनिर्वचनीयप्रत्ययश्च शक्तलुपसंहरति। अस्यानर्थहेतोः
प्रहाणाय विरोधिप्रत्ययं विना कुतोस्य प्रहाणमित्यत आह उक्तं मालोक विद्याप्रतिपत्तये इति प्रतिपत्तिः साक्षात्कारस्तेनन्तु
ज एवमाचार्यनादिकर्मसु प्रवृत्तये आलोकत्वं विगलितनिखिलप्रपंचत्वं आनंदरूपस्य सतस्तदात्मप्रति निर्विचिकित्साभावर्य
तो वेदांता ४ समूलकत्वात्मध्यासमुपघ्नंति। एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वात्
नि ४ प्रयोजनत्वात् च न जिज्ञासा स्यात् तदभावेन च ब्रह्मज्ञानाय वेदांता: प्रवर्तेरन् अपि तु विवक्षितार्थोपमाने प्रयुज्येरन् नाम हि
तदोपनिषदात्मप्रत्यय ४ प्रमाणतामश्नुते न चासौ वेदप्रमाणां अभ्यक्तो पिवास्तवकर्तृत्वभोक्तृत्वादात्मनो पनेतुमर्हति। आरो
पितं हि तत्त्वज्ञानेनापोद्यते न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन न हि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधारावाहिकप्रत्ययापादयितुमुत्सहंते

राम मिथ्याज्ञानं च संचितं तद्रूपं च कार्यं तत्त्वज्ञानेनापवर्दितुं मिथ्याज्ञानसंस्कारस्यैवासुदृढोपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणापहर्तुं नैरंतर्यदीर्घकालत्व
नात्तत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदांतेषु बहुकं मधु एकस्यांतेन तत्कथं सर्वेषां वेदांतानामात्मैकत्वप्र
तिपादनमर्थस्तुत आह। यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदांतानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः। शरीरमे
व शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपता मीमांसा तु यथोक्ता। एतावा
नत्रार्थसंक्षेपः॥ ॥यद्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरत्वमापाद
यता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदांतानामपि स्वाध्यायपदवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं। यद्यपि चावि
धिरूपस्य वाक्यार्थ इति न्यायान्मंत्राणामिव वेदांतानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं। यद्यपि च वेदांतेभ्यश्चैतन्यानंदघनकर्तृत्वभो
॥भा०॥ क्तृत्वरहितो नित्यः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रत्यगात्मावगम्यते तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानाहंप्रत्य ॥१४॥
येन संदेहबाधविरहेणाविकल्पमानाद्वेदांताः स्वार्थात्प्रच्युताः उपचरितार्थाः वा जपमात्रोपयोगिनो वा स्युर्विवक्षितार्
र्थाः तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरिकमीमांसा नारब्धव्या। न च सर्वजनीनादहमनुभवात्सिद्ध आत्मा सं
शयो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः स्यात्। न विचारमर्हतीति पूर्वपक्षः। सिद्धांतस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं तस्य त
स्य कारणदोषबाधकत्वानुपपत्तेः श्रुत्यादिभिः समस्तैः [illegible] पर्यंकरेषु प्रामाण्यमनपेक्षमाद्यो आम्नायः एवं वेदांतानां
विवक्षितार्थानामुपचरितार्थः। किंतु सकलरूपः प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योर्थः तस्य च प्रमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्प्रयोजनत्वा
च्च युक्ता जिज्ञासा सत्वाच्चापवान्स्तु चकारस्तु जिज्ञासासमस्तस्य च पदस्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेति॥ ॥जिज्ञासापासंदेहप्रयोजनत्वेस्य

प्रतिसूत्रं। अञ्जसा ज्ञातिं शिष्यान्प्रति ब्रह्मज्ञानं कंठोक्तं प्रयोजनं। न च कर्मज्ञानात्प्राचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनं किंचिदस्ति
येनैतदेवांतरप्रयोजनं भवेत्। किंतु ब्रह्ममीमांसारब्धतर्केतिकर्तव्यतानुगृहीतविषये वेदांतेभ्यो हि तन्निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञान
मेव समस्तदुःखोपशमरूपमानंदैकरसं परमप्रयोजनं तं प्रति पृथक्कृत्यं हि श्रावणतः प्रवर्त्तितेन तयोस्तद्भ्रमसंपन्नाद्यविद्या
वशादप्राप्तमिवेत्तिकेप्सितं भवति। यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमवशान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादि
तमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति। तत्र प्रथमं मीमांसारंभप्रयोजनं प्रतिपा
दयन्नारंभेऽपेक्षितवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाय कर्मभिन्नस्य ब्रह्मज्ञानस्याऽऽरभ्यत्वं द्वितीयमित्याह। भगवान्भाष्यकारः वेदांतमीमांसा
शास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्यास्येदमादिमं सूत्रं। पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्म
तमार्थनिर्णयफलता चास्य विचारस्य पूजितता। तस्या मीमांसायाः शास्त्रं संग्रथनेन ग्रंथेभ्यः शिष्यते यथावत्प्रतिपादितसूत्रसं
स्तबकवत्कुसुमरचना भवंति। यथाहुः॥ लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥
नीतेषां सूत्राणां व्याख्या। तत्र प्रथमं पदमथेति। तत्राथशब्द आनंतर्यार्थः परिगृह्यते। ते तु सूत्रपदं तु मध्ये
योपमथशब्दस्य आनंतर्यार्थ इति योजना। न चाधिकारार्थोऽपि अथशब्दोऽत्र परतो यथैव ब्रह्मस्योतिरिति वेदो यथा लोके अथाप्य
नुशासनं। अथ योगानुशासनमिति तत्र केन चाधिकारार्थो नियुक्तस्तत्र आह। नाधिकारार्थः कुतः ब्रह्मजिज्ञासाया अन
धिकार्यत्वात्। जिज्ञासा तावदिह सकलं ब्रह्मणा प्रसूतप्रज्ञानाद्यद्रुपस्तुत प्रतीयते न च पदार्थः इच्छा प्रधानं चाह तस्य प्रधान
म्यविंदज्ञाशब्दार्थोऽविवक्षते एवमिहापि ब्रह्मज्ञानं स्तुतिप्रयुक्तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमस्यत्वं तस्य संशयप्रयोजनसूचना प्रतीत्येनजि

राम ज्ञासायाएवविवक्षितत्वाक्तद्दर्शि... तुतदस्वचनेन... ऽहंतत्परी ज्ञा... मेवब्रह्ममीमांसायांनप्रेक्षावंतःप्रवर्त्तेरन्नुनाहित
द्वानीब्रह्मवाक्यज्ञानंवा अभिधेयप्रयोजनभूतंवक्तुमर्हतिः। अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेनवेदांतानामेवंविधेयेप्रामाण्यानुपप
त्तेः कर्मप्रवृत्त्यपयोगित्वेपयवसितायोनांवाज्ञसमाज्ञोपयोगितांवाऽकल्पितस्वमाहात्म्यानामेवाविवक्षितार्थानामपिस्वाध्याय
ध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वसंभवात्। नस्यात्संदेहःप्रयोजनसूचनीजिज्ञासेतिप्रवृत्तोवावाक्यनथ्यप्रधानविवक्षितत्वात्। नचतस्या
अधिकार्यत्वं। अस्वरूपमानत्वात्। येनतत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थःस्यात्। जिज्ञासाविशेषणंतुब्रह्मज्ञानमधिका
र्यमीभवेत्। नचतत्प्रत्यक्षेनस्वेवध्यतेप्राधान्याभावात्। नचजिज्ञासामीमांसायेनप्रयोगानुशासनवदधिक्रियेत। नांतर्भावि
तात्समाऽनुमानस्यस्माहामानप्रज्ञायामित्यस्माद्धातोर्मीमांसाशब्दोनित्यादिनाऽनिच्छार्थेसनिव्युत्पादितस्यमीमांसाप
दस्यप्रजितविचारवस्तुनत्वात्तूज्ञानेच्छावाचकत्वाच्च जिज्ञासापदस्यप्रवर्त्तिकाहिजिज्ञासायांजिज्ञासास्यात्। नचप्रवर्त्त्य
॥श्री॥ प्रवर्त्तकयोरेकप्रएककृत्वत्ज्ञावानुपपत्तेः। नचस्वार्थपरस्योपपत्तौसत्यामन्यार्थपरत्वकल्पनायुक्तातिप्रसंगात्तस्मात्तु ॥६५॥
पूर्वकेजिज्ञासायाअनधिकार्यत्वादिति अथमंगलार्थोयत्राऽध्वकस्मान्नभवति। तथाचमंगलहेतुअत्यहंब्रह्मजिज्ञासेतिक
त्रार्थःसंपद्यतेश्यतआह। मंगलस्यपूर्ववाक्यार्थेसमन्वयाभावादितिपदार्थएवहिवाक्यार्थेसमन्वीयतेस्ववाच्योवाक्येत्नवाच
केतमंगलमयत्राः स्ववाच्यंवालक्ष्यंवा। किंतुमदंगध्वनिवदर्थान्तराध्वश्रवणमात्रकार्यमितरकार्यज्ञाप्ययोवाक्याववर्यसमन्वयत्वेरा
देयावदेहोरद्दप्रस्तुतपर्यक्षतकिमिदानींमंगलार्थोयोपपद्यतेइत्युक्तेपुनरुपयोक्तव्यःतथाचओंकारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौब्रह्मणःपुरा
काठंभित्वाविनिर्यातौतस्मान्मांगलिकावुभावितिस्मृतिव्याकोपइत्यतआह। अर्थांतरप्रयुक्तएवहिअथशब्दश्च

त्यामंगलप्रयोजनो भवति। अर्थांतरेष्वानंतर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मंगलं कुर्वन्मंगलप्रयो
जनो भवति। अन्यार्थं नीयमानोदकुंभवत्। तेन न स्मृतिव्याकोपः॥ न चेहानंतर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मंगलार्थत्व
र्थः॥ स्यादेतत्। पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः शोभिष्यति विनैवानंतर्यार्थत्वेन। यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते किमयमथशब्द आनंत
र्य्याधिकारार्थ इति। अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्षते। एवमपेक्षोपन्यासे पूर्वके पक्षांतरोपन्यासे न चास्या
नंतर्यमिष्टं॥ पूर्वप्रकृतस्य प्रथमोपन्यासेन व्यवधानान्न च प्रकृतानपेक्षः॥ तदनपेक्षत्वे तद्विषयताभावेनासमानविषयतया विकल्पा
नुपपत्तेः॥ न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा अथानित्या बुद्धिरिति। तस्मादानंतर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्षा रहाथशब्दस्य कस्मान्न भ
वतीत्यत आह। पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्याव्यतिरेकात्। अस्यार्थः॥ न वयमस्यानंतर्यार्थतां व्यसनतया रोचयाम
हे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये सा च पूर्वप्रकृतापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनंतर्यार्थे वा
णयुक्तोऽस्माकमिति। तानिहि मुक्तं फलत इति। परमार्थतस्तु कल्पांतरोपन्यासे पूर्वप्रकृतपरिहाणे न चैककल्पांतरोपन्यासे
तिपारिशेष्यादानंतर्यार्थ एवेति युक्तं। भवत्वानंतर्यार्थः॥ किमेवं सतीत्यत आह। सति चानंतर्यार्थत्व इति। न तावद्यस्य कस्य
चिद्यदानंतर्यमिति वक्तव्यं। तस्याभिधानमंतरेणापि प्राप्तत्वात्। अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोतीति न चानंतर्य
मात्रस्य दृष्टं प्रयोजनमुपलभ्यते॥ तस्मात्तस्यानंतर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवती भवत्येवात इ
हेतुक्तं पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत इति। स्यादेतत्। धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासा पाठजपियोगपत्त्या स्वाध्यायाध्ययनानं
तरं धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात् तत्स्वाध्यायगृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननात्। ग्रहणस्य च स्वाध्यायाध्येतव्य

भामती

राम स्वाध्ययनेन नियतत्वात्। तस्माद्वेदाध्ययनानंतर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासायाः अध्ययनग्रहणार्थमुत आहुः। स्वाध्यायानंतर्यं तुल्यमानं धर्म
ब्रह्मजिज्ञासयोः॥ अत एव स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति तथा चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति
नेदं सूत्रमारब्धव्यं। धर्मवत् ब्रह्मस्य वेदार्थैकरूपतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानंतर्यस्य तुल्यत्वात्सा
दित्यर्थः॥ चोदयति नन्विति। इह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः॥ [illegible] विविदिषंति
यज्ञेनेति श्रुतौ यज्ञादीनामंगत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्। ज्ञानस्य च कर्मतपाः [illegible] प्राधान्यात्प्रधानसंबंध
यागादिप्रधानानां पदार्थानां तदा। [illegible] वचनवाक्यार्थज्ञानोत्पत्ताववगमाभावो यज्ञादीनां। वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्याद्दैवोत्प
त्तेः। न च वाक्यं सहकारितया कर्मण्यपेक्षते सम्युक्तं। अकृतकर्मणामपि विदितपदार्थसंगतीनां समधिगतन्यायतत्त्वानां
तत्त्वानां गुणप्रधानभूतसर्वपदार्थाकांक्षासन्निधियोग्यतानुसंधानवतामप्रत्यूहवाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः॥ अनुत्प
त्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसंगः। अथ तदुक्तं तदनुष्ठानपरिवर्जनं पर
स्परायत्तं तस्मिन्सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं तत्र श्रुत इति। न च वेदांतवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा
न वाक्यांतराणामिति सांप्रतं। विशेषहेतोरभावात्। तत्त्वमसीति वाक्यात्त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनोनि
त्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमवगम्यते तेन प्रतिपत्तुं आपाततः शुद्धत्वेऽप्यता वि
रहनिश्चयात्। यज्ञ तपोदानतन्कृतांतर्मलापकर्षशुद्धसत्त्वाश्रद्धानो योग्यताविरहानुसंधानं तदाप्यभवगमश्व्य
तीति चेत्तात्किमिदानीं प्रमाणकारणयोग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि। प्रत्यक्षाद्यतिरि

॥श्री॥४॥

॥२६॥

रिक्तं वा कर्मापि स्मारणं। वेदांतादिकृतत्वाच्चायवचकेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्म भि॥ तस्मात्तमस्तीत्यादेः श्रुतमप्येतज्ज्ञानेन ज्ञा
वात्मनः॥ परमात्मभावं गृहीतान्निःकृत्यपाचोपपत्त्याद्यवरुद्धाप्यतदुपासना या भावनापराभिधाना या दीर्घकालनैरंतर्यवत्या
ब्रह्मसाक्षात्कारफलाया यज्ञादीनामुपयोगः॥ यथाहुः॥ स तु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारसेविता दृढभूमिरिति। ब्रह्मचर्यतपः श्रद्धाय
गोपस्य सत्कारः॥ अत एव स्मृतिः॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति। विज्ञाय तत्कोपकरणेन प्रज्ञां कुर्वीतेत्य
र्थः॥ अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपंथिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित्। तदुक्तं संस्कारद्वारेणैतस्मै। यज्ञादिसंस्कृ
तो हि मुमुक्षुः॥ आदरनैरंतर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनासमूलकाषं कषति। ततो ऽस्य प्रत्यगा
त्मा सुप्रसन्नः केवलो विशुद्धो भवति। अत एव च स्मृतिः॥ महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥ यस्यैते संस्काराश्चत्वारिं
शत्संस्कारा इति च। अपरे तु ज्ञानं च पापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः॥ अत एव स्मृतिः॥ ऋणानि त्रीण्यप
पाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति। अन्ये तु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलका
यवोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनाशेषत्वमभावमारचयंते। क्रतौ यस्यैव खादिरत्वस्य वीर्यार्थतोप
कस्यत्वमपदेसे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्। अत एव पारमर्षं सूत्रं। सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। यज्ञतपोदा
नादिसर्वं तदपेक्षते ब्रह्मभावनेत्यर्थः॥ तस्माद्यविस्थितादृष्टप्रमाणं पहिन्नपारमर्ष्यसूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चि
ता ब्रह्मोपासनाविशेषणत्त्वेवती अन्वाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारायमोक्षायपरती। त्वेकु
श्यतत्त्वतस्तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि। नचैतानि दृष्टादृष्टसामर्थ्यात्पिकारादुपकाराद्वेतुभूतौ यदेदिष्टाकांतिदेशिकक्रमपर्य
लोचनानामसति परस्परविभिन्नस्वरूपलक्षणाधिकारिभेदपरिज्ञानं विनाशक्यान्यनुष्ठातुं नच धर्ममीमांसापरिज्ञानं

राम विनातत्त्वविज्ञानं तस्मात्साधूक्तं कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषइति। कर्मावबोधेनहि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनापरत्वे यथैतद्धेतोर्नि
राकरोति नकुतः कर्मावबोधात्प्रागपि अधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः॥ इदमाकूतं। ब्रह्मोपासनाया भावनापराभिधाना
याः कर्माण्यपेक्षंते यस्यास्फलं तत्र ब्रह्म॥ कथं नरस्याः कर्मापेक्षा किं कार्ये यथाग्नेयादीनां परमापूर्वे चिरभाविफलानुकूलेजनयितव्ये
समिदाद्यपेक्षा। स्वरूपेवा यथा तेषामेव हविरवत्त पुरोडाशादिव्याप्तिदेवताद्यपेक्षा। न तावत्कार्ये तस्य विकव्याप्तिहतत्वात्तथाहि
ब्रह्मोपासनायाः ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः। सचउत्पाद्यो वाप्यो यथासवनस्य पिंडः। विकार्यो वा यथावव
तस्य व्रीहयः। संस्कार्यो वा यथाप्रोक्षणस्योलूखलबाह्ययः। आप्योवा यथादोहनस्य पयः। नतावदुत्पाद्यः। नखलुपटादिवत्साक्षा
त्कारस्वजउत्पत्तिभावे भूयःपटादिभ्यो भिन्नकालत्वेपि इत्याद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति। ब्रह्मणो पराधीनप्रकाश
॥श्री४॥ तयातत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभावेन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः। ततोभिन्नस्य च भावनाधेयस्य च साक्षात्कारस्य प्रा
माण्यप्रवर्तत्राया क्रांतते या प्रामाण्यायोगात्। तद्धि भस्यतत्सामर्थ्यात्कस्य बहुलव्यभिचारोपलब्धेः न खलु कामिनाबहुल
बुद्धिभावयतः स्त्रीतातुरस्य त्रिवित्रिभरमंथरतरकापकांउस्यस्फुरज्झ्वाज्ञलटानवसाक्षात्कारः प्रमाणांतरेणसंवाधईत ॥१२॥
विसंवादस्य बहुलमुपलब्धेः। तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारत्वलक्षणकार्याभावान्नोपासनायास्तत्राद्येकमपिसाक्षात्कारःतस्य
नित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकार संस्कार प्राप्तयः संभवंति। स्यादेतत् मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कारतया याद्धिकप्र
उपासनायाः संस्कार्यस्को। अतिवर्तिना यानाद्यविद्याद्यपिधानापनयनेन भविष्यति। प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरा
पनयन द्वारारंगव्यापृतेनाततश्च कर्मणामुपयोगः। एतावानस्तु विशेषः। प्रतिसीरापनयनेपार्श्वस्थानां तदिच्छया साक्षात्कारो भ
वति। प्रकृतेत्वविद्याऽपिधानापनयमात्रमेवना परमुपायमस्ति। ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात्। अ

बोध्यतो का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं ब्रह्मैकज्ञानमात्रसंततिः॥ आहोस्विन्निर्विचिकित्सब्रह्मैकज्ञानसंततिः॥ यदि ब्रह्मैकज्ञानसंत
तिः किं नियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । लब्धे हि विनिश्चये पश्चात्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत् । न संश
याभ्यासः । सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । न हि स्थाणुरयं पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद्वस्त्विति वा पुनः पुनः परिज्ञान
मभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तं अतो विशेषदर्शनात् । न चैकक्षणमपि न ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं प्र
तीयात् पुनः क्रमेणेन व्यवस्थापयेत् तस्मान्निर्विचिकित्सब्रह्मैकज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्यारूपोच्छेद
हेतुः॥ न चासावनुत्पादितब्रह्मात्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । सा ह्याकाररूपो हि विपर्यासः॥ स साक्षात्काररूपेण तत्त्वज्ञानेनो
च्छेत्तव्यो न तु परोक्षावभासेन । न हि प्रतीताप्तवचनचन्द्रैकत्वमरीचिसलिलादिविभ्रमेषु परोक्षावभासिषु परोक्षावभासिभिर्दिव
दिगादितत्त्वज्ञाननिर्विचिकित्सदर्शनान्तरानोदस्तत्राप्तवचनेन किंगादिविनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते तस्मात्प्रत्य
क्षस्य तत्त्वपदार्थस्य साक्षात्कारेण भवितव्यम्॥ एतावता हि त्वंपदार्थस्य तु॥ विवेचा किंवादित्वा साक्षात्कारनिष्पत्तिर्नान्यथा । न चेयं साक्षा
तो मीमांसासहितस्वाध्यायस्य श्रूयमाणस्य फलमपि तु शब्दलहस्यानस्यैव तत्फलत्वनियमादन्यथाऽऽत्मबीजादप्रविष्टकुठारवि
प्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्
पदार्थतामनुभावयतीति । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न कृतः स्यात् । किंतु अन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः॥ न चैतावता ब्रह्म
णो विषयाधीनप्रकाशतानित्यात्मैकज्ञानप्रकाशवद्ब्रह्मस्वयंप्रकाशत्वं न भवति सर्वोपाधिविहीनं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते । न तत्
हितमपि । यथाहुः भगवान् भाष्यकारोऽनात्मैकान्तेनाविषय इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः॥ तत्
स्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वस्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वाप्योगात् । अन्यथा तु चेतनच्छायापत्तिं विनान्तःकरणवृत्तेः स्वय

राम प्रत्ययेन नापरोक्षप्रकाशत्वानुपपत्तेः सा साक्षात्कारत्वायोगात्। न चानुमितिभावितवह्निसाक्षात्कारवत्प्रतिभासेनास्याप्रामाण्यं। तत्र वह्नि
स्वरूपस्य परोक्षत्वादिह तु ब्रह्मस्वरूपस्यौपाधिककलुषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वात्। न हि शुद्धबुद्धत्वादयोपि वस्तुतस्ततोऽति
रिच्यंते। जीव एव तु तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते। न चैतदुपाधिविरहोपि ततोऽतिरिच्यते। तस्माद्यथा गां
धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेंद्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति। अनुभवत्येव
वेदांतार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमंतःकरणेनेति। अंतःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्
ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत्। न तस्याः कर्मानुष्ठानसहभावाभावेन तत्सहकारितानुपपत्तेः। न खलु तत्त्वमसीत्यादि
वाक्यार्थविचिकित्सोः शुद्धबुद्धेरुदासीनस्वभावमकर्तृताद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिदेहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्य
॥श्री॥४॥ मानः कर्मस्वधिकारसंभवमर्हति। अनर्थं च कर्म एककर्तृत्वादिसतो वा यतश्चेतसि विनिश्चितेपि तत्त्वे विपर्यासनिबंधनो
व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते। यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेपि पित्तोपहतेंद्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः। आरब्धा
धप्रवृत्तस्त्यागात्। तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपद्यते। न च क ॥१८॥
र्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति। कर्मणा वा तदुच्छेदे कस्य कृतघ्न इति वाच्यं। सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां
बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोंतरं जरयति स्वयं च जीर्यति। यथा विषं विषांतरं शमयति स्वयमपि शाम्यति। यथा वा कतकरजो
रजोंतराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोंतराणि भिंदत्स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि
अविद्यांतराण्यपगमयत्स्वयमप्यपगच्छतीति॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥सत्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तत्त्वमसीत
ताधप्स्तुममीमांसोपकरणादस्त हृष्टपाशास्त्रांतिविचिकित्सेनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबो

देहजातेपिअविद्यासंस्कारानुवृत्तौ वस्तुवर्त्तनं सांसारिकं॥ प्रत्यवायप्रवर्त्तनाश्च तथापि तानप्यर्थं व्यवहारस्मृत्याऽन्निष्येतिमन्यमा
नोविद्वान्स्वभक्तेऽपित्रोपहतोऽद्यपदवपुः पूत्कृत्यजन्मपितृस्पर्तिकृतां तथाचार्यक्रियाकरणेतिकर्तव्यतानाफलश्रेयवमना
विकं विविच्य कर्मण्यधिकृतो नाम विदुषोऽपि धिकारोऽन्यथा पण्डुशूद्रादीनामधिकारोऽनुवारिः स्यात्॥ क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभा
गं च विदुष्यमानरहितविज्ञानाभिमतः कर्मकाण्डेऽत एव भगवान् विदुषः पञ्चशास्त्रस्य वर्णपाठभूतभाष्यकारः॥ तथा
राजजातपाभिमानिकर्तृकराजसूयेन विश्वेदेवजातपाभिमानिनोऽधिकारः॥ एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागा
भिमानिकर्तृके कर्मणि मतद्वनाभिमानिनोऽधिकारः॥ न चानधिकृतेनाभिसमर्थेनाधिकृतं वैदिके कर्मफलव्यापकस्यते
वैतूपस्तोमेरद ब्राह्मणराजन्याभ्यां तेन हस्ताद्यैर्हि कर्मस्तुत्यन्तं प्रवर्त्तमानः॥ शास्त्रोक्तफलं हर्षत्वात्॥ अहस्ताद्यैर्हि तु रात्रैक
गाम्यं फलं अनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासना याथका एकमर्थापेक्षा स्यादेतत्॥ मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि वि
हितेयथानदभिमानरहितस्यानधिकारः॥ एवं त्रिदोषविषयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितः॥ तेषु पुनरधिक्रियते
पश्वादिवत्तृतथाचार्यं निरीहमनुतिष्ठन् विनष्टत्वे पापात्॥ ति यथा द्विवत् इति भिन्नकर्मनापातः॥ मैव॥ न खल्वन्तु पसर्वथामनुष्याभि
मानरहितः॥ किंत्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्यास्यमात्रयापतदभिमानोऽनुवर्त्तते॥ अनुवर्त्तमानश्च मिथ्येतिमन्यमानोऽनभिनन्दन् कृतकृत्यः॥ किम
तोयद्येवं एवं हतो भवति विद्वत्त्वेऽप्यधिकारी नाम्नरूहः॥ तथा च मनुष्याद्यभिमानिन अनुमहद्धानोनविद्विधिशास्त्रेणाधिक्रियते॥ तथा च
स्मृतिः॥ अर्थ्यहृष्यापाकृतं दत्तमित्यादिका॥ निषेधशास्त्रं तु न स्वभावमपेक्षते अपितु निषेधप्रमाणक्रियाप्रवृत्तौ नरस्य स्वभाववर्त्तनेन तथा च
सांसारिकत्वदशायां वर्तमानोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्त्तमानश्च प्रत्यवैति निनिभिन्नकर्मतामपगम्य॥ तस्मान्नोपासना याथ॥
कार्थकर्मापेक्षा॥ अत एव नोपासनोत्पत्त्यादरेणिनि विविकित्सा शास्त्रज्ञानोत्पत्त्यनन्तरकालमनधिकारः॥ कर्मणामकर्मता॥ तथा च स्मृतिः॥

राम नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः॥ तत्किंचिद्दानामनुपयोगःकर्मणांप्रजादीनां। तथाहितमेतमात्मानंवेदानुव
वचनेनविविदिषायज्ञेनब्राह्मणाविविदिषंतिवेदितुमिच्छंतिनतुविंदंतिवक्ष्यमाणश्रवणस्याप्रवेदनस्यश्रुतस्यप्रत्यया
त्तत्वेगुणत्वादिच्छायाःप्राधान्यप्रत्ययार्थेनिप्राधान्यात्प्रधानेनचकार्यसंप्रत्ययात्। नहिराजपुरुषमानयेतियुक्तेनश्रुया
नमपिराजापुरुषविशेषणतयाप्युक्तःउपसर्जनमानीयते। अपितुउत्कर्षएवंचाप्यन्तकस्यप्राधान्यान्ना एवंवेदानुवचनस्य
वपज्ञस्यापाणसाधनतयाविधानं। एवंतपसोऽनाशकस्यकामानशनमेवतपः१ इतिमितमेधातिथिनोहिब्रह्मविविदिषा
भवतिनतुसर्वधानस्मृतः४मरणापातावृत्ता। नापिचाशपणादितिपरः चाशपणादितिपक्षोऽक्षस्यधातुवेदनस्यापत्तेः१। एतानि
२ चनित्यानुपात्तउदितनिबर्हणेनउत्कर्षसंस्कुर्वंति। तथाचस्मृतिः॥ सहवात्मयाजीयोवेदइदंमेनेनांगंसंस्क्रियतइदमने
नांगमुपधीयतइति। अनेनेतिहिप्रकृतंयज्ञादिपरामृशति। स्मृतिश्चपश्येतेषांदत्वाविंतास्संस्कारा। युक्तानित्यनैमि
॥श्री४१॥ त्तिकानुष्ठानक्षीणकल्मषस्यचविशुद्धसत्वस्यविविदिषएवोत्पन्नाविविदिषस्यज्ञानोत्पत्तिरित्युपपत्तिः। आथर्वणश्रुतिश्च
विशुद्धसत्वस्ततस्तंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानइति। स्मृतिश्च। ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणःइत्यादिका। क्षु ॥१६॥
ष्ठितेनवचनित्यानांकर्मणांनिःश्रेयसहितेनोपात्तउदितनिबर्हणेनउत्कर्षसंस्कारस्यज्ञानोत्पत्तावाचामावोपपत्तेःनसुपयोगःपर्य
रूपेणसाक्षादंगभावोयुक्तः४ कल्पनागौरवापत्तेः१ तथाहिनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः४ ततश्चपापानिवर्ततेसाचानित्या
शुचिदुःखरूपेसंसारेनित्यशुचिसुखरूपख्यातिलक्षणेनविपर्यासितचित्तसत्वमलिनयंतिततःपापनिवृत्तौप्रत्यक्षोपप
निशुद्धेचित्तेपापावरणेसतिप्रत्यक्षोपपत्तिर्भ्रांतःसंसारस्यानित्याशुचित्वदुःखरूपतामनसासमवधत्तेततस्यास्मिन्
नभिरतिसततवैराग्यमुमुक्षापतेततस्तदुपायजिज्ञासोपावर्ततेततोहानोपायेपपेक्षितेपर्येषमाणस्यात्मतत्वज्ञानमस्योपायइत्य

ष्कृत्य तज्जिज्ञासनितेतनभवणाद्दिक्रमेणतज्ज्ञानातीति आरादुपकारकत्वं तत्र ज्ञानं प्रत्याह इति चित्तशुद्ध्या कर्मणां युक्तं इमं चाप्युक्तं
इति भगवद्गीता। आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। एवं चानुष्ठितकर्मा। पैयाभ
वा यकर्मवशात् घोविशुद्धसत्वः संसारासारत्वादृष्टीन नित्यं चावैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिता आगम
वापकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः। एवमेव पुरुषधौरेयभेदमधिकारस्य भवकरणे स्मृतिः। यद्वितरया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति। त
दित्युक्तौ। कर्माविबोधाभावापि अधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः रिति। अतएव ब्रह्मचारिणः ऋणानि न सन्ति येन त
दपाकरणार्थं कर्मानुष्ठितेः। एतदनुरोधात् जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवानिति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्ये
यं। अन्यथा यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति स्मृतिर्विरुध्येत। गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्वशुद्ध्यर्थमेव जरा
मर्यवादो भस्मान्तता हस्यकर्मजज्ञानविदुषः प्रति। न त्यागमात्रतः पंडितानां। तस्मात्तस्यानन्तर्यं भयपद्याद्द्वयोर्यदि नाभ्रम
जिज्ञासा न भवति यस्मिन्सति भवंती भवत्येव न चेत्। कर्माविबोधः। तस्मात्कर्माविबोधानन्तर्यमयचाष्टद्वयदीति सर्वमवद
तां स्यादेतत्। मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः। क्रमः। श्रौतस्त्वभयविष्यति गृहाश्रमत्या वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति जा
बालस्मृतेः। गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं कर्त्तव्यमिति स्मृतिश्च। अनधीत्य विधिवद्वेदाननुत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो य
ज्ञैः मनो मोक्षे निवेशयेत्। इति। अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान्। अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रज
त्यधः। इति। आहा यथाव्रजदयाद्यवदानानां मानवर्य नियमः। क्रत्वादुदयस्यैव यतिभिर्यजिकारणं। अपवृक्तस्य त्यपा
ययाद्यभ्यां कर्मस्यविवक्षितत्वान्न तथेह क्रमनियमो विवक्षितः। मृस्यात्एवानियमः सदृशीनात्। यदि वेतरथा ब्रह्मच

राम र्यदेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति। नित्यावश्यकत्वा
द्विमुक्तस्य तपसुक्षाभिप्रायं। अविमुक्तस्य तु तेषां हि मोक्षेमि छन्नाविकरणान्ताव्द स्यात्तदुपाये प्रवृत्तेर्मानो गृहस्थधर्ममपि नित्य
नैमित्तिकमनाचरन्स्तु तिष्ठन्नुपचायमानपापा। अयोग प्रतीतस्यैव। स्यादेतन्नामाभूत् श्रौत आर्थो वा क्रमः पाठस्थानमु
ख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह। त्रयोपि ते प्रमाणाभावात् त्रयाणां सामेद्यादीनां त्रयाणां चाग्नेया
दीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलवादिल्लानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकाणामेकप
र्णमास्यमावास्याकालसंबद्धानां तु पदद्वयप्राणात्तत्के। सामर्थ्यात्क्रमभावोऽतो हि विशेषापेक्षायां पाठादयस्ते इति प्रमा
णप्रभवन्ति। यत्र तु न विशेषविशेषिभावेनापेक्षाधिकाराद्विच्छेदः। एपासौ पौर्णमास्याश्चाग्नेयादीनां तत्र भेदापेक्षाभावात्तत्र
पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणं। अववर्जनीयतयातस्यतत्रागतत्वात्। न चैतदर्थं क्रमजिज्ञासा यो विशेषविशेषिभावेक्ष ॥२०॥
त्यादीनामन्यतमत्प्रमाणमस्तीति न तु विशेषविशेषिभावाभावे क्रमविषमेदः। एषा यागो दोहनस्य तु कथा भिन्न्य दत्रा
पौर्णमासिकैरंगैः सह प्रयाजाद्यौ पौर्णमासाभ्यामिज्यासोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासस्तोमयोरत्र एकोधिकारो दैवत
आह। अधिकृताधिकारे च प्रमाणाभावादिति योजना। स्वर्गकामस्य हि दर्शपूर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो
दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्रणयनाश्रिते गोदोहने धिकारात्। नो खलु गोदोहनं स्वयमव्याप्रियमाणं साधनात्स्वभावयितु
मर्हति। न च व्यापारान्तरापि दृश्यते यतस्तदंगकममिति यतेत्। प्रणयनाश्रितं तु सताप्यते च मन्तेनाप। अप्रणयेको दोह
नेन पशुकामस्येति समभिव्याहारात्। योग्यतावशात्तमपां प्रणयनं प्रतीतस्मात् क्रत्वर्थप्रणयनाश्रिता गोदोहनस्यतत्र

॥ प्ली ४ ॥

मेणानुकर्षार्थमिति गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धं। अग्निनिराकरणेन चेद्धिसोमक्रमवद्दापि क्रमोपाक्तो वेदितव्यः। योग्यत्वेऽपि ता
धिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्षितः पघेकफलावच्छेदो भवेत्। यथाग्नेयादीनां षण्णां एकस्वर्गफलावच्छिन्नानां पौर्ण
वाजिज्ञास्य ब्रह्मणोऽयोगीव्यः स्यात्। यथा चतुर्लक्षणी प्रति [illegible] पादं ब्रह्म केनचिल्केन चिद्वीन एकैकेन लक्षणेन
कल्पा पेते। तथैव चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्यभेदेन परस्परसंबंधे सति क्रमो विवक्षित इति। तथैतादृशे कजिज्ञास्यतया धर्मब्र
ह्मजिज्ञासयोः। क्रमो विवक्षितः। नचैतदुभयमस्तीत्याह। फलजिज्ञास्यभेदाच्च। फलभेदं विभजते। अभ्युदयफलं धर्मज्ञा
नमिति। जिज्ञासापदस्य ज्ञानलक्षणया फलं जिज्ञासाफलमिति भावः। न केवलं स्वरूपतः फलभेदः तदुत्पादनप्र
कारभेदादपीत्याह। तच्चानुष्ठानापेक्षम्। अभ्युदयज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षं ब्रह्मज्ञानाभ्यासमात्रानुष्ठानान्तरमपेक्षते। नित्य
नैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्याप्यनुपयुक्तत्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमात्मरतिकमाह। भव्यश्च धर्म इति। भविता भव्यः
कर्तरि कृत्यः। भविता स्वभावकव्यापारनिर्वर्त्यतया ततः स्वस्तितत्वं ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः। भूतं सत्यं सद् [illegible]कान्ततो
न कदाचिदसदित्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदोऽप्युपक्रमप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपीत्याह। चोदनाप्रवृत्तिभे
दाच्च। चोदनेति वैदिकत्वात्स्वमाह। विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते। याहि चोदना धर्मस्येति। आज्ञात
दानां रूपाभिज्ञापभेदानामसंभवाद्योरूपदेवेद चोदनोपदेशः। अत एवोक्तं। तस्य ज्ञानमुपदेश इति। सा च सा श्रेयस्क
रत्वापरे भावनायां तदिषये च यागादौ सहिभावनाविषयः। तदधीननिरूपणत्वात्। अपमत्तस्य भावनायाः। विनु वृंधनस्य पु
स्य धातोर्विषयपदवत्यत्वे। भावनार्थे याञ्चद्वारेणच यागादयस्य हितोपायतामवगमयतीति तच्चेच्छोपहारमुखेन पुरुष

वि॰वि॰

रामः नियुंजानैवयागादिधर्मेमवबोधयति।नान्यथा।ब्रह्मचोदनातुपुरुषमवबोधयत्येवकेवलंनतुप्रवर्त्तयत्यवबोधयति।कुतः॥
अवबोधस्यप्रवृत्तिरहितस्यचोदनाजन्यत्वात्।नचात्माज्ञातव्यइत्येतत्प्रभृतिभिर्वेदांतैरेकवाक्यतयापुरुषोबोधेप्रवर्त्त्यतेयद्भिरि
वस्तुरूपोब्रह्मावबोध्यतइतिसमानंतरंधर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानांविषमआह।नतुरूपोवबोधेनियुज्यतेअप्रम
भिसंधिः॥नतावद्ब्रह्मसाक्षात्कारेपुरुषोनियोक्तव्यः॥तस्यब्रह्मस्वाभाव्येननित्यत्वादकार्यत्वात्।नाप्युपासनायांत
स्याअपेक्षितानुप्रकर्षहेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वापाशास्त्रत्वेनाविधेयत्वात्।नापिवाक्यार्थबोधेतस्याप्यधीतवेद
स्यपुरुषस्याविदितपदतदर्थस्यसमधिगतन्यायस्याप्रतत्वस्यापाशतत्तुपपत्तेः॥अयमेवदृष्टांतमाह।यथाक्षार्थेति।हाव
स्तांतिकेयोजयति।तद्वदिति।आत्मेत्यात्मज्ञानपरेषुवेदांतेषुचात्मतत्त्वविनिश्चयः।त्याद्यःस्यात्।नहितद्वात्मतत्त्वपराकं
किंतुतज्ज्ञानविधिपराः॥यत्पराश्चवेनेतएवतेषामर्थाः॥नचबोधस्यबोधानिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपिबोध्यतत्व
।।श्री।। विनिश्चयः॥समारोपरूपेणापितदुपपत्तेः॥तस्मान्नबोधविधिपरावेदांताइतिसिद्धं।अकृतमुपसंहरति।तस्मात्किमपि ।।२१।।
वक्तव्यमिति।यस्मिन्सतिब्रह्मजिज्ञासानभवति।सतितुभवंतीभवत्येवेत्यर्थः॥तदाहउच्यते।नित्यानित्यवस्तुविवेक
इत्यादि।नित्यः॥अयमात्मा।अनित्यादेहेन्द्रियविषयादयः॥तद्विषयश्चेद्विवेकोनिश्चयः॥कतमस्यब्रह्मजिज्ञासायापालातत्वा
ज्ञानेपः।अपरिविवेकोज्ञानमात्रंननिश्चयः।तथात्वस्यविपर्यासादन्यः॥संशयःस्यात्।तथाचनवैराग्यंभावयेत।अभावे
फलंयंब्रह्मजिज्ञासाहेतुः॥तस्मादेवव्याख्येयं।नित्यानित्ययोर्वस्तनोरितिनित्यानित्यवस्तुनःकर्म॥नित्यानित्ययोर्धर्मि
णोस्तद्धर्माणांचविवेकोनित्यानित्यवस्तुविवेकः॥एतदुक्तंभवति।माभूदिदंतद्धर्मतंनित्यमिदंतद्धर्मतमनित्यमिति

धर्मिविशेषयो र्विवेकः धर्मिमात्रयो र्नित्यानित्ययो रुक्तस्तत्र योरस्तु विवेकं निश्चिनोत्येव नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथाचास्यागो
चरः ॥ अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं तथा चानात्मागोचरमात्र देतेषु अनुभूयमानेषु उभयदृश्यत्वस्य पगोचरेषु विषयवि
षयिषु यदेतन्नित्यं सुखं ब्रह्मवस्त्वात्मस्य तत्तदात्मागोचरो भविष्यति यदनित्यमनृतं भविष्यति तत्र यथा तत्त्वं स्यात् इति सोयं नित्या
नित्यवस्तुविवेकः ॥ आत्मभवी या देहिका दाकर्मणो विश्वमुपसत्यस्य भवत्यसुभयोपपत्तिभ्यां न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वा
च्यातद्भावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः ॥ शून्यवादिनामपि शून्यतापात् एवमसत्यत्वात् अथास्य तु कल्पयोरैयस्यानुभ
वोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयतः ॥ आचार्यस्य लोकादावाबायेज्ञ यस्य च ब्रह्मपर्यन्ते विपरिवर्तमाने क्षणमुहूर्तयामा
होरात्राहमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वंतरकल्पमहाकल्पसर्गावांतरसर्गसंसारसागरयोर्मिभिरनित्यतामुपमाने
तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन्संसारमंडले अनित्याशुचिदुःखात्मके असंख्यातमुपावर्ततेन नास्येद
ग्वन्नित्यानित्यवस्तुविवेकेलक्षणात्प्रसंख्यानादिहामुत्रार्थभोगविरागो भवति अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥ फलमिति यावत् ॥
तस्मिन्विरागो नाभोगात्मिको पेक्षाबुद्धिः ॥ ततश्शमदमादिसाधनसंपत्त्यागादिकपापमहिरामत्र मनस्तो कुतेष्टु विषयेषु द्
श्रावद्यमि इत्यादि प्रवर्तयंति स्पृहा ॥ पुण्यापुण्यफलाभावयत् प्रत्यक्षमति घोरे विविधमस्ति दुःखज्वालाजटिलेसं
सारे हुतभुजि तु होति प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यहेतु रागादिकपापमहिरामदलु मनः ॥ तत्कषेणावजीयतोव
शीकेयते सोयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः ॥ शम इति च वशीकारसंज्ञ इति व्याख्यायते विजितं च मनस्तत्र विषयाविनियोग
योग्यतां नीयते ॥ सेयमस्य योग्यता दम ॥ यथा रात्नोपदूषयभमुवाहलः शकटादिवहने योग्यकृत इति भण्यते ॥ आदियलक्षणेन

ॐ१०

राम रविषयतीति चात्तुपरमन तु श्रद्धा४संग्रयंते। अत एव श्रुतिः। तस्मा छांतोदांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्
सर्वमात्मनि पश्यतीति। तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत् षट्कं। शमदमादि साधनसंपन्नो तत्त्वोस्य संसारबंधना
न्मुमुक्षा भवतीत्याह। मुमुक्षुत्वं चेति। तस्य च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्यतएवोत्पत्तौ जिज्ञासा भवति
धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ध्रुवं चेत्तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्यत आह तेषु हीति। न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञान
मपीत्याह। ज्ञातुं चेति। उपसंहरति तस्मादितिः॥ ॥क्रमप्राप्तमतः शब्दं व्याचष्टे। अतः शब्दो हेत्वर्थः। तमेवाह। अतः शब्दस्य तु
पमर्थमाह। यस्माद्वेदएवेति। अत्रैवपरिचोदयतो संपयो क साधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति सैव तु नुपपन्ना
२ तामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः। अनुत्तमले हि नापहि फलं ह ... फलस्यानवानुरागहेतो वस्य वैराग्यं भवितु
॥श्री॥ मर्हति दुःखानुषंगदर्शनात्सुखेपि वैराग्यमिति चेत्। हंत भोक्षसुखस्यानुषंगात् दुःखेप्यनुरागो नकस्माद्भवतितस्मात्
सुखं उपादीयमानं दुःखपरिहारेण प्रपत्तितव्यं अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्तव्यं तद्यथा मत्स्या ॥२२॥
र्थी सशल्कान् सकंटकान्मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्या
न्याहरति स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्त्तते। तस्मात् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वामुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तु
मुचितं। नहि मृगाःसंतीति शालयो नोप्यंते। भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रियंते। अपि च। दृष्टसुखं चंदनवनितादि
स्रगजन्म कृपिनाल कृणेन दुःखेनाक्रांतत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि। तस्याविनाशित्वात्। अक्ष
य्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्व
पतेव। अपाम सोमममृता अभूमेति। तथा चाक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्व

शानुमानमत्र संभवति। नरशिरःकपालं शौचवदागमबाधितविषयत्वात्। तस्मात्पूर्वोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञा
सेति प्राप्तं। एवं प्राप्त आह भगवान्सूत्रकारः। अथात इति। तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः। यस्माद्वेद एवेति। अयमभिसंधिः। सत्यं मृगाभिलुका
दृयथ्रावणाः परिहर्तुं पितृकरूपी ववादिभिः दुःखं तु नेकविधानेककारणसंपातजमन्नावापवितारं। अंततः साधनपारतंत्र्यं दृ
पिताल्लक्षणपोर्दुः रवयोः समस्तजनकसुखाविनाभावनियमात्। न हि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधुन्नं वाकं
शिष्ट्यविवरेणाभिभोक्तुं। स्पर्पितानुमानोपोद्बलितेन च तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्यादि वृषकं स्पर्पिता अतिपादकमपाम
सोमेत्यादिकं वचनं दुःखासंभवेनजन्यं रुचितामापादयति। यथाकुरूपोराणिकाः। आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत
इति। अथ च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेदं तु पस्थापितः। स च योग्यत्वात्तद्यथेह कर्मजित इत्यादिः सर्वनाम्ना परामृष्टः। तु एवस्थानि
दिश्यते। स्यादेतत्। यथा स्वर्गादिः कृतकस्यानुत्थस्य हेत्वनुपगमस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह। तथा ब्रह्मणोऽज्ञानादपीति।
तेनायमर्थः। अतः स्वर्गादीनां दुःखिताप्रतिपादकादागमात् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमात् यथोक्तसाधनसं
पत्तिस्ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धं॥ ब्रह्मजिज्ञासापदस्य व्याख्यानमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्मणो जिज्ञासेति षष्ठीसमासः प्र
कृतेन शाब्दादेन्ति कृता ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः पराक्तो वेदितव्यः तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृति
ग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्। अप्रकृतिविकारभू
तेष्वेवमादौ तन्निवृत्तेरश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यंतीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् षष्ठीस
मासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तव्यायाधान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्। ब्रह्मणो जिज्ञास्येत्यक्तेन चानुकार्यत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संबंधः कं
स्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मत्वाख्ये विअत्र जीवो यथा ब्रह्महत्येति। अस्तिवदेवपया ब्रह्मा जमिति। अस्तिच प

राम रमात्मनि पर्यवसानाद्ब्रह्मैव भवतीति तन्निमित्तं संशयमपाकरोति ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति। एतो ब्रह्मजिज्ञासापुन
तिज्ञापत ज्ञानाय परमात्मलक्षणं प्रणयतीति तो वा। छान्म॥ परमात्मनुजिज्ञासैव पंचनुविप्रत्वा। दिज्ञिज्ञासेत्यर्थः॥ एष्वा
समासपरियत्नेनैव कर्मषष्ठी किंतु शेषलक्षणा संबंधमात्रं च तु शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबंधिनी जिज्ञासेति
कं भवति। तथा ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासा॥ सर्वार्थेऽपि ब्रह्मजिज्ञासापदकरू भवति। सा त्वा
त्वारंपर्येण च ब्रह्मसंबंधान्न कर्मषष्ठ्या तु ब्रह्मवाच्यार्थः॥ कर्मसिव स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादपोनाव कथं दूतथा
वाश्रितिज्ञातायाश्चिंता प्रमाणादिषु भवेदिति पेसन्यते नाव्यत्याह। ब्रह्मण इति कर्मणीति। अत्र हेतुमाह। जिज्ञास्येति।
इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबंधो ज्ञानं ज्ञानस्य च विषयं ब्रह्म। नो खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रति
पत्त्यनुबंधत्वात्प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते। ननु संबंधिमात्रं अंतरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् न हि च उ
भयसमादि येषोपलभ्यकस्यापायमिति संबंधान्वेषणा भवति। भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमि
॥श्री॥ ति। तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात्कर्मत्वेन ब्रह्म संबध्यते न संबंधिमात्रेण तस्य जघन्यत्वात्। तथा च कर्मणि ष
ष्ठीत्यर्थः॥ ननु सत्यं जिज्ञास्यमंतरेण न जिज्ञासा निरूप्यते। जिज्ञास्यांतरं त्वस्या भविष्यतीति ब्रह्म तु शेषितया संभं ॥२३॥
त्स्यते इत्यत आह। जिज्ञास्यांतरेति। निगूढाभिप्रायश्चोदयति। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति। सामान्यसंबंधस्य
विशेषसंबंधाविरोधेन कर्मतापाकरणविघातेन जिज्ञासानिरूपणा यपत्ते इत्यर्थः॥ निगूढाभिप्राय एव दूषयति। प
वमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति। वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासापाय प्रथममपेक्षितत्वस्य च प्रथमसंबंधार्हस्य वाच्यपरित्यागेन
पश्चात्कथं विदपेक्षितस्य संबंधिमात्रस्य संबंधो जघन्य॥ प्रथमम्प्रथमश्रुजबन्य इति सुष्ठु व्याकृतं न्यायमतत्वाप्र

श्रीता

सद्रूपरोक्षाभिधानं च आयम्याशाथस्य स्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायं चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति। न च यथेति सम...न्नेति। व्याख्या
नमेतदधस्तात्। समाधत्ते। स्वाभिसंधिमुद्घाटयति। न च यथा न पश्यति इति। शास्त्रवशाधीनं ब्रह्मणः। नोपसंनिहितं निमित्तं इ
हितार्थं श्रुत्यनुगमस्थात्तिरोहितः। तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह। ज्ञातुमिति। स्यादेतत्। न ज्ञान
मिच्छाविषयः। सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायो वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः। न चैवं ब्रह्मज्ञानं न सुखं चेत् स्तुतफलमिति वा
प्रतिफलं निवृत्तिरिति वानुरूपते। नापि तदुपायः। तस्मिन्सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्। अनुवर्तमानस्य च दुःखस्या
निवृत्तेः। तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिप्सितकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह। अवगतिपर्यन्तमिति। न केवलं ज्ञानमित्येवं इष्यते किंतु
वगतिसाक्षात्कारं तु दृष्टवगतिपर्यन्तं सन्नवाच्या पा इच्छायाः कर्म। कर्म कस्मात्फलविषयत्वादिच्छायाः। तदुपायफलपर्य
न्तं गोचरयतीति। निष्ठेषः। न तु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं। किमेतावतापि सुखं भवति नेत्यपेक्षणीये विषयस्यावगतिपर्यन्तमपीति
न मिष्यते आह। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म भवतु ब्रह्मविषयावगतिः। एवमपि कथमिष्टेत्यत आह। ब्रह्मावग
तिर्हि पुरुषार्थः। किमभ्युदयः। न किंतु निःश्रेयसं निखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनात्मकं ब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः
स्वभावस्तिसैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति। स्यादेतत्। न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः। न चास्या
ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्काराप्राप्तयः संभवन्ति। तथा सत्यनित्यत्वेन तत्त्वाभावानुपपत्तेः। न चोत्पत्त्यान
स्वभावे व्यापारव्याप्यता। तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह। निःशेषसंसारबीजविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्।
सत्यं ब्रह्मावगतो ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः संभवन्ति। तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावरणात् ब्रह्मस्वभावेऽपराधीनत्व

रत्यत १

राम काठोपि प्रतिभाविन प्रतिभातीव पराधीनप्रकाशः स्वदेहेंद्रियादिभ्यो भिन्नोप्यभिन्न इव प्रतिभासत इति संसारबीजाविद्याघनघ
निबर्हणात्मागमश्रावस्वतस्मिन्न प्रतिभासस्वभवतीति उक्तरूपेणार्थमानत्वात्तद्रूपार्थ इति युक्तं। अविद्या हीत्यादि ग्रन्थेन
नमस्कारस्वरूपद्योत्ये अविद्यादिनिवृत्तिश्च उपासनाकार्यादिकं कारणवृत्तिभेदात्सा साक्षात्कारादितिजुह्व्यौ उपसंहर
रतीतस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्यं मुमुक्षुणेत्यनेन मुमुक्षुणा न खलु तज्ज्ञानं विना सवासना विविधदुःखनिदानमविद्यो
च्छिद्यते न च तदुच्छेदमंतरेण विगलितनिखिलदुःखानुषंगानंदघनब्रह्मात्मता साक्षात्कारोऽविर्भाविज्ञानस्य तस्मा
दानंदघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यं तच्च न केवलेभ्यो वेदांतेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इ
।।सूत्रं।१।। तिमुखानिभेनमी ब्रह्ममीमांसापर्यवस्यति। ननु वेदांतेषु तदर्थविचारोपायात्तच्च फलवदवबोधपरतां स्वाध्यायाध्य
ध्ययनविधेः कृत्यउपयातोऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात् धर्मग्रहणस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युप
पलक्षणात्। परम्परया धर्ममीमांसावद्धर्ममीमांसारूपा ब्रह्ममीमांसापाठ्हि तु त्रव्यातपायिप्राच्यामीमांसपानतथ ।।२४।।
कृत्या घटते नापि ब्रह्ममीमांसायामध्यपमाच्चानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारंभापूर्वं नित्यानित्यविवेकादिआनंतर्यमिह व
र्णनीयं वेदं सूत्रमारंभणीयमित्यपौनरुक्त्यं स्यादेतत्। एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्य
तस्तत्कर्तव्यं तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् इति वा दर्पयति। ननु न ब्रह्मेति वेदांतेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः
प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धं वेदांतवाक्यसंदर्भादिनिष्पन्नज्ञानेन विषयीकृतं तन्न जिज्ञासितव्यं। निष्पादितक्रि

येकर्मणिअविरोधायापिनःसाधनस्यसाधनव्यापातिपातात्।अथप्रसिद्धंवेदांतेभ्यःश्रुतिभिन्नवेदांताःप्रतिपादयंती
तिसर्वथाप्रसिद्धंनैवशक्यंजिज्ञासितुं।अनुभूतेहिविषयेभवतीच्छानतुसर्वथाननुभूतपूर्वेनवप्रमाणमपिशास्त्रंज्ञातुं
माणाभावात्।शास्त्रंहितस्यप्रमाणंवक्तव्यंयथावस्पति।शास्त्रस्यपोनित्यादिलिंसचेन्नावबोधयतिकुतस्तस्यत
त्रप्रामाण्यंनचप्रमाणांतरंब्रह्मणिअकमतोनतस्मात्प्रसिद्धस्यज्ञातुंशक्यस्याप्यजिज्ञासनात्।अप्रसिद्धस्येच्छापात्र
विषयत्वात्।अत्रकश्चज्ञानत्वाच्छुना।ब्रह्मजिज्ञास्यमित्यादिपक्षेपरिहरतितत्वातोऽक्तितावद्ब्रह्मनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व
भावं।अपमर्थः।ब्रह्ममीमांसापाठःप्रथममधीतवेदांतस्यनिगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिज्ञानविदितपदतदर्थसंबंध
स्यसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्युपक्रम्यतत्वमसीत्यंतात्संदर्भान्नित्यशुद्धबुद्धस्वभावगमस्तावदापाततोविचारा
द्विनापि।अजरअमेत्यादिनाप्यागम्यतेनतद्विपमवगमेकल्पते।तदक्तिविषयस्यसतिसत्वात्पविचारात्प्रागनिर्णयात्।नि
त्येतिरूपितात्वरूपं।अवमादिप्रतिमुद्रितदेहाद्युपाधिकंपितुःस्वमूपाकरोति।बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशात्मनेदा
त्मतांदर्शयति।आनंदप्रकाशयोरभेदात्।स्यादेतत्।मुक्तोसत्यामेपेतेभ्युद्धत्वादयः।प्रथंतेतत्तत्रके।आह।देहघभे
देनतत्कर्मजन्मजरामरणादिदुःखरूपोमाद्वित्यतउक्तंमुक्तेति।सदेवमुक्तः।सदेवकेवलोनाघविघातश्चात्रभांतोयातथावभासत
इत्यर्थः।तदेवमनोपाधिकंब्रह्मणोरूपंदर्शयित्वा।विघोपाधिकरूपमाह।सर्वज्ञसर्वशक्तिसमन्वितंनहनेनजगत्कारणत्वम
स्यदर्शितं।शक्तिज्ञानभावाभावात्।विधानात्।कारणत्वभावाभावयोः।उक्तं।पुनरेवंभूतब्रह्मरूपावगतिरित्यतआह।

न७

राम स्वप्रकाशस्यापीति। न केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया ब्रह्मभूतब्रह्मावगतिः। अपि तु ब्रह्मपदम
पि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति। निर्वचनमाह। बृहत्त्वेति। तोरर्थानुगमात्। बृंहतिकर्मा हि बृहतिरतिज्ञापने
वर्त्तते। तच्चेदमतिज्ञापनमनवच्छिन्नं परं तत्त्वमवगमितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यानुजानातीत्यर्थः। तदेव तत्पदार्थस्य
पुरुषवादे। प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह। सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वस्य पांशुपादकस्य हा
लिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। कुत आत्मत्वात्। एतदेव स्फुटयति। सर्वो हीति। प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन दृ
ढयति। न वेति। न न प्रत्येत्यहमस्मीति किंतु प्रत्येत्येवेति योजना। न च तमस्मीति च ब्रह्मास्पतिमाचज्ञास्यात्मानं न
मित्यत आह। यदीति। अहमस्मीति प्रतीयात्। अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयात्। अहमिति न प्रतीयादि
॥श्री॥४॥ त्यर्थः। ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह। आत्मा च ब्रह्मेति। तदस्य च मा
सामानाधिकरण्यात्तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धेः पदा ॥२५॥
र्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य तत्पदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्यादुपपद्यत इति भावः। आक्षे
पहास्यमकस्मात्संदेहं दोषमाह। यदीति हि लोकवदिति। अध्यापकाध्येतृपरंपरा लोकः। तत्र तत्त्वमसीति वाक्याद्य
दि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति। आत्मा ब्रह्मत्वेनेति। वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया पाठमिति व्यं। परिहरति। न कु
तर्कच्छिद्रोपप्रतिविप्रतिपत्तेः। तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तम्। ततश्च

पि२

संदर्पाभिलाषोऽपपन्नेः॥ इति भावः॥ विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतंत्रसिद्धांतोपक्षेपः॥ अन्यथा ऽनाश्रयाभिन्नाश्रयावा विप्रतिप
त्तयो न स्युः॥ विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयो न चानाश्रया विप्रतिपत्तयो भवंति। अनालंबनत्वापत्तेः॥ न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः॥ न
ह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्त्योर्विप्रतिपत्तिः॥ तस्मात् तत्पदार्थस्य प्रत्यक्षवादादेवेदांतेभ्यः॥ प्रतीतिस्त्वं पदार्थस्य जीवात्मनो बौद्ध
त॥ सिद्धिः॥ सर्वतंत्रसिद्धांत॥ तदाभासत्वानाभासत्वे न तद्विशेषेषु परमात्मविप्रतिपत्तयः॥ तस्मात् सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि
विशेषतो विप्रतिपत्तयो युक्तास्तद्विशेषेषु संशयः॥ तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तयः॥ इदं चोपलक्षितं देहमात्रमित्यादिना भौक्तिकदेवक
नकर्तेंद्रियमनः॥ क्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थेन संबध्यंते योग्यताविरहात्
शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितं त्वंपदार्थः॥ कथं तत्र भोगोऽपवर्गः॥ कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामित्वपक्षे तत्पदार्थनित्यत्वाद्य
संगतिरेव॥ अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामित्वपक्षे नित्यत्वाद्यसंगतिः॥ अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वे नावच्छिन्नत्वादनित्यत्वादि
प्रसक्तौ अद्वैततत्त्वानुपपत्तेः तत्पदार्थसंगतिस्तदवस्थैव। त्वंपदार्थे विप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिरूहनीया। वेदप्रामा
ण्यवादिनो हि लोकायतिकादयः॥ तत्पदार्थमतः प्रथममित्येतिमन्यते। वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमभिव
दंति त्वं वा मन्यंते। तत्रेति तद्देवत्वं पदार्थं विप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयति॥ तासां त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिमाह॥
अस्तित्वातिरिक्तः॥ स्वप्नत्वः॥ सर्वज्ञः॥ सर्वज्ञत्वाद्विति केचित्॥ तदितिजीवात्मनः परमात्मेति न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्
मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः॥ स च सर्वस्यैव जगतः ईश्वरः। सिद्ध्यं स्वाभाविकमस्य स्वरूपं हेयप्रमुक्तं सर्वज्ञत्वं॥ सर्वज्ञत्वाद्विति

राम ति॥तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्नत्वं परार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह। आभास भोक्तुरिति परो भोक्तृ
जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्येश्वरः॥ तत्र द्वार्थं आत्मान्तरं ईश्वराद्भिन्नो जीवात्मा परमात्मनोऽन्यादिवं घटाकाशवत्
वः॥ विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह। एवं बौ जैन महत्त्वं ति युक्तियुक्तवाक्याभासवाक्याभाससमाश्रया
प्रतिपाद्यना। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः तन्निमित्तश्च संशयः यः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारम्भ इत्यत आह तत्रा
विचार्येति। तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञा नं भवितुमर्हति। अपि चातत्त्वज्ञानाच्चास्तिकोऽसत्पथ
प्राप्तिरियं॥ उच्चनात पंगुसंहरन्ति। तस्मा दिति। वेदान्तमीमांसा तावत्तकैरेतदविरोधिन
॥श्री॥ श्रये॥ च्योपेतकोऽत्र धर्ममीमांसापान्या॥ ये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषु
मनि॥ अथेपसस्ता धनं त्रिप्रपकरणत्वात्तु ब्रह्मता ॥२६॥
तदुपकरणं यस्याः सा तथोक्ता॥ तस्मात्तरम॥ धर्मसूत्रेण मीमांसारंभमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामा
नःप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारब्धव्येति सिद्धं॥ तदेवं॥ णापतये नमः॥ श्रीवागीश्वर्यै नमः॥ श्रीतदितायै नमः॥
रभते॥ ॥जन्माद्यस्य यतः॥ ॥श्रीवेदव्यासाय नमः॥ग
श्रीॐ॥ एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः॥ ब्रह्म जिज्ञास्यत्वमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म अत्र यद्यपि
ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञातत्वात् संगात्यपि प्रमाणादीन्यपि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्याच्च द्वा
स्विप्रथमं सम त्यति। तत्र यद्यपि वक्ष्यमाणेन तत्सर्वं परिमितमविस्पष्टमनुक्तं विधिं स्वि। न तेनापवक्तुं न तदिकस्य

९म

स्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्यर्थः। न हि जातु कश्चित्कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना त
ल्लक्ष्यते तस्यानुपलब्धचरत्वात्। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति नात्यंताप्रसिद्धं एवं च न शब्दोप्यत्र प्रक्रमते अत्यंताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपद
र्थस्यावाक्यार्थत्वात्। तस्माल्लक्षणोपलक्षणाभावान्न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः। तमिममाक्षेपं भगवान्सूत्रकारः परिहर
ति जन्माद्यस्य यत इति। भाष्यं। दृश्यमानं जगत् तद्भूततया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्यादि विषयति देशांतरप्राप्तिरिव
सवितुर्वंड्यायाद् इति तात्पर्यार्थः। सूत्रावयवान्विभजते जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति। लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः
कृतः। तदुपपादनाय समाहारमाह जन्मस्थितिभंगमिति। जन्मस्येत्यादिः कारणनिर्देश इत्यंतः संदर्भो निगदव्याख्यातः। स्यादेत
त्प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियापदकास्वभावेषूपप्लवमानेषु सत्स्वपेक्षे सर्वथा किं स्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमि
ति कुतः संभावनेत्यत आह संजगत इति। अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येति चेतनला व कर्तृकत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृक
त्वेय निरूपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति। यत्खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं यथा घटादि। विवादाध्यासितं चेदं ना ग॰
मरूपं व्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते। चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कंबुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति
सं२ अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्यापि सतः अंतःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति। यथाहुः बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति। तथा चेतनो बुद्धाव
नालिखितं करोतीति इति निश्चयं संभावयितुमिति भावः। स्यादेतत्। चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यंति।
कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह। अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति। केचित्कर्तारो भवंति सूदर्त्विगादयो न भोक्तारः। केचिद्भोक्तारो
यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयो न कर्तारः। तस्मादुभयग्रहणं। देशकालनिमित्तक्रियाफलानीति इतरेतरद्वंद्वः। देया
दीनि चतानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः। तदाः प्रयोजनं तस्य केचित्खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः। यथा कृष्णमृगादयः। केचित्प्रतिनि

भावस्थिति एवंकटकादेरपिप्रकृत्यन्नाखादिर्लक्षणपरिणाम उत्पत्तिः ॥ एवमवस्था परिणामोनेवपुराणत्वादिरूपस्थितिः ८ मूल

राम यतकालोत्पादाः यथा कोकिलादयः केचित्पुनर्नियतनिमित्ता यौवनवांकुदर्शनादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः ॥ केचित्पुनर्नियतक्रिया

यथा ब्राह्मणानां याजनादयोऽनन्तरेषां एवं प्रतिनियतफलाय यथा केचित्सुखिनः केचिद्दुःखिनः एवं यथावस्थसुखिनः केचित्प्रवृद्धदुःखिनः सर्वस्मि

तदाकस्मिकत्वापरनाम्नि याद्दच्छिके वस्तुन्यावेकेवा सर्वज्ञाः सर्वशक्तिकर्तृत्वेन घटते परिमितज्ञानशक्तिर्विग्रहलोकपालादि

ष्वनिर्मितकर्तुं वाशक्यत्वात्तद्दिदृक्षुर्मनसाप्यचिंत्यस्वनारूपस्य ॥ एकस्यापि पारीतरवनायारूपं मनसापीशकं चिंतयितुं कदाचित्सा

गोवज्रगाद्रचनायाः किं मंगपुनः कर्तुमित्यर्थः सूत्रवाक्यं पूरयति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः स्यादेतत् ॥ कस्मात्पुनः स्थितिजंगमात्रमिहेदियहणेन

गल्यते ननु वृद्धिपरिणामापक्षयाश्रपीयते आह ॥ अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवांतर्भाव इति द्दाद्दस्तावद्वयवोपचयस

नात्पूर्वावयवाद्वयवविनो द्वितंतुकादेरन्य एव महान्पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः परिणामोपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्थालक्षणोत्पत्तिरेव ध

२ ॥श्री४॥ र्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः अपक्षयस्य च यवाङ्कुरनाश एव तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमंतर्भावः

क्षयादयः षड्भावविकारा इत्यर्थः अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिषु तर्हि तितथाप्युपलक्षणं स्थितिजंगमेवोपादातव्यं तथा सति हि तत्प्रतिपादके

१ यतो वा इमानि भूतानि इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थितिजन्मभंगमूलकारणं ब्रह्मलक्षितं भवति अन्यथा न ज्ञायते स्थितिवृद्धि इत्यादीनां ॥२७॥

ग्रहणे तत्प्रतिपादके नैरुक्ते वाक्ये बुद्धेन वर्त्त ॥ तज्जन्ममूलकारणप्रतिपादनपरं महासर्गादेः स्थितिकाले पित द्दाक्ये दिनन्ज नो

तोरित न्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः शंका निराकरणार्थं वेदेस्थितिलेशग्रहणमित्याह [illegible] तानो स्थितिनन्च कमपि

उत्पत्तिमात्रं स्यात् तत्त्वांतरीयकतया स्थितिजंगगोस्यत इत्याह [illegible] निरवद्यतया कारणादिनोति निरस्योपादानत्वं सूत्र

ते उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति तन्नोपादाने सूचयते ॥ तदिदमुक्तं तत्र वेति ॥ पूर्वेषां नोकार्यकारणविशेषणानां प्रयो

जनमाह तस्य चेतितदानेन प्रबंधेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मणः स्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता ॥ तत्र प्रमाणं व्यक्तं [illegible] पि

यथाद्धुर्नैय्यायिकाः ।संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।। नतस्यतुद्धेदेशिस्त्राणमुत्पन्नं नैवपोहतः ।। यथावव च्याज
तनो ।। यदिदिरितिइत्युक्तं नामरुडन्मादिसंभावनाहेतुः ।। यदन्यवैशेषिकादयस्ब्र पवाजुमानादीखरविशिरवपमिच्छंतीतिसंभावना
हेतुतांद्रढयितुमाह एतदेवेतिवोदयतिनाक्विहापीतिप एतावतैवाधिकरणार्थसमाप्तेवक्ष्यमाणाधिकरणार्थवदस्तुदूढावेन
परिहरतितत्वेदांतेति वेदांतवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सेवदर्शयति वेदांतेति ।। विचारस्याध्यवसानत्व सवासनाः विद्यादृ
याद्धेदस्ततो हिब्रह्मावगतिर्निर्दिष्टतिराविर्भावः ।। तत्किंब्रह्मणिरागद्वेतेनमानांतरमनुसरणीये ।। तथाचकुतोमननं
कुतः स्वतंतद्धन्नवः साक्षात्कार इत्यत आह सत्युतवेदांतवाक्येष्विति ।। अनुमानेवेदान्ताविरोधितद्रुपजीविवेत्य
जी२ पिदृष्टव्यं शब्दाविरोधिन्यायानद्रुपजीविन्यावयुक्त्याविदुवनेममनेनं ।। श्रुतिश्चोर्यापत्तिरनुमानं वा ।स्याद्यत घयाचमेति
पुरुषबुद्धिसाहाय्यं एव ब्रण्णपिकस्मान्नभवतीत्यत आह नधर्मजिज्ञासायामिवश्रुत्यादयइति ।। श्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणस्मृते यः प्रमाणमनुभवोत्रप्रकरणावृत्तिनेदोब्रह्मसोक्षात्कारः ।। तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्र
माणफलीलसुफलमिवफलमितिगामयितव्यं ।। यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपिसा [illegible] त्यादीनां व्यापारस्तथा
पिसाक्षान्नास्तिब्रह्म जिज्ञासायांतुसाक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्थाविधब्रह्मजिज्ञासेत्याह ।। अनुभवावसानत्वा
दब्रह्मणसनवोवस्यसाक्षात्कारः परः पुरुषार्थो निःशेषनिखिलदुःखपरमानंदरूपत्वात् विनतुभवस्वरूपत्वात् अनुभवांजिज्ञासा थ
तदनुभव एवव्यवशक्योवस्त्वविधिनिषेधाधीनात्मकत्वात् तिरत्योरपिस्यातेच्यं नवचीति नतेवस्तुनि तुनयमस्ति विकल्प ।
[illegible] दनेनप्रकारविकल्पोनिरस्तः प्रकारविकल्पंनिषेधयति अ [illegible] नास्तीतिस्यादेतत् ।। नतेपिवस्तुनि विकल्प

त्म७ द्या१

वाचस्पति लोकिकवैदिककार्याणामाह कर्त्तुमकर्त्तुमिति लौकिके कार्यमन्न मनु
वास्थितमुदाहरति यथा स्वैर्मोति।

राम त्वेष्टं द्वेषस्य स्वप्नुर्वा पुरुषोवेतितत्कथं वस्तुनि विकल्पत इत्यत आह विधाविकल्प इति। [illegible] विकल्पः सन्न विषयविपर्यासासंशयास नमनोमात्र योनयोवा सविकल्पेसत्यसंनं उ यमनोयोनयो नो यथा स्थाणुर्वा पुरुषो नेति स्थाणो
[illegible] एास्तद्विषयत्वायोगपत्याद्दित्यत आह न तत्र विषयत्वाद्वा ज्ञानस्याव्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्पो विष
यविषयिन्नाव॥ नत्वेवं धर्मज्ञानमर्नं तत्रवावसानंतदनुच्चवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्तदनुष्ठानसाध्यत्वात्पुरुषार्थस्या
नुष्ठानस्य च विना चानुनवेयाव ज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह॥ कर्त्तव्ये हीति न वा पुंसा साक्षात्कार विषयतायोग्यापि। अवर्त्तमान
त्वाद वर्त्तमानस्थानवस्थितत्वादित्याह पुरुषाधीनेति पुरुषाधीनत्वमेव लोकिकेनोदाहरणेन सह वेदिकमुदाहरणं सख
ञिनेः तितथा [illegible] तिरात्रे इति। कर्त्तुमकर्त्तुमस्योदाहरणमुक्तं। कर्त्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह उदित इति सा
२ ॥श्री॥१॥ दितं इपुरुषस्वातंत्र्यात्कर्त्तव्ये विधिप्रतिषेधानामर्थवत्त्वमतदधीनत्वात्तु पुरुषप्रवृत्तेरित्यत आह विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवंतः निवृत्से
स्युः ग्रहणातीति विधिः नगृह्णतीति प्रतिषेधः उदितानुदितहोमयोर्विधिरेवं नरा त्विस्वर्गीनेधे चोदनासु सर्वदा [illegible] विधि र
धिवत्स्वेजातीयकाः विधिप्रतिषेधाश्चार्थवंतः ननु तदेतत्तत्र आह। विकल्पोत्सर्गापवादादवचाहे नो युस्मान्हु इत्यग्रहणयोर ॥२८॥
दितानुदित [illegible] होमयोश्च [illegible] तुल्यबलतया न विकल्पः॥ किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्वविषयेतनिषेध॥ यस्य बाधकं
विषयेण विशेषशास्त्रेण बाधएतदुक्तं नवति विधिप्रतिषेधयोरेव सततस्यो विषयो नागृह्णे न्यायरूपउपनीतायनपु
रुषस्य विधिनिषधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यरपि स्वातंत्र्यं न नतीति न तेवस्तु निनु नयमाञ्जि विधैयानानतु [illegible] स्त्ववनेनं २
मितित्रदर्शनप्रकारविकल्पानिरसः प्रकारविकल्पं निषेधति अस्तिनास्तीति स्यादेतत् नतेपिषङ्कृतिविकल्पादृष्टोय यथा
स्थाणुर्वा पुरुषोवेतितत्कथंवस्तुनि विकल्पत इत्यत आह विकल्पनास्तिनिपुरुषबुद्धिरंतःकरणांतदपेक्षाविकल्पनाः संशय
विरोधात्समुच्चयासंभवेतुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पनाराश्रिस्पर्श
नोनिषिध्येत द्वारपायोः५

विपर्यासाः स वासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने स वासनेन्द्रियप्रनौयोनयो वा यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ पौरु
षाय:॥ पुरुष एवेति विपर्यासः अन्यथादे ह्यवस्कन्नः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात् ननु पुरुषत्वे स्थाणुत्वं वा प्रकृते
समानधर्मधर्मिदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात् तत्स्यादयथावस्कत्वा विकल्पनानवस्कार्थिकल्पं त्यत्ययपतिवेत्यर्थः॥ त
त्वज्ञानं तु न बुद्धितत्त्वं किंतु वस्तुतत्त्वमतस्ततो वस्कावि निरवयोयुक्तो नतु कल्पनास्पदेत्या [illegible] तिएवमुक्ते
न प्रकारेणान्तू तौ वस्तुविषया ज्ञानानां प्रामाण्येऽपि स्वतस्कं ततनौ तत्ता पुरुषाध्यवसायज्ञानस्य अवस्कं ततनामाह तत्रैवंस्तीति वि
नवादयति नतुकन्यते ति। वार्तिकेन ह्नुतार्थवाक्ये तत्प्रमाणानां तरवा वरायतनवाडु वदविकं द्देश यथानघानघास्तीरेपव [illegible] फल्ला
नि संतीति। तथा वेदान्तास्तत्स्मार्तस्मृतार्थतया प्रमाणं तेन रहस्यमेवा धर्मस्तु वदेषु॥ उक्तं च ब्रह्माणि ब्रह्मान्मादिहेतुर्वेदं तु
मानं प्रमाणांतरम् से वेदमौलिकं तदेव परीक्षणीयेन तु वेदान्ते वा वर्षनि तदधीनसत्यत्वादिनी। तिकथं वेदान्तवाक्यथ
नाधतासूत्राणामित्यर्थः। परिहरति नेन्द्रियाविषयत्वइति किं स्मादन्येन्द्रियविषयत्वं प्रतीवइत्यत आह॥ स्वबलावलइति
॥ अत एव श्रुतिः॥ परा विरवानिव्यतृणत्स्वयंभूतस्मात्पराङ्पश्यति नांतरात्मन्निति प्रत्यागात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादि
तं॥ यथा वसामान्यतोदृष्टस्यप्यडमानेप्रवर्तते तथोपरिष्टेन्निरूपणात् तस्योपपादयिष्यामः तस्मात्सर्वमवदातं॥ श्रुतिर्यतोपरिड
न्मदर्शयति। येनेतीता निजीविति तिजीवनं स्थिति॥ यत्प्रयंतीति तिनत्रैवलयं व्यत्र च प्रधानादि विरूपसंबाये निर्णयवाक्य
मानंदाद्येवेति॥ एतदुक्तं भवति। यथाज्ञानस्य हि तरज्जूरगपादानाधाराराज्वां सत्यामस्तिररज्वाभेवलीनं। एवं ध्यविघास

उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण अहोमेने प्रकाणिकायां नचप्रतार्थनामात्रेणानुवादेन प्रतिष्ठा इपपादयिष्यामः ३

हृ४ क४ गो५ त५ द२ अ५

राम ।इति ब्रह्मोपादानं जगद्ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव लीयत इति सिद्धं॥ ॥सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह जगत्कारणत्वप्र
दर्शनेनेति॥शास्त्रयोनित्वादिति॥न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः॥सर्वज्ञता शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या शास्त्रयोनित्वस्य
सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते॥महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति॥चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु
ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यपद्धतीषु ब्रह्मक्षत्रविट्शिष्याणां शासनाच्छास्त्रमृग्वेदादि।अत
एव महाविषयत्वान्महत्॥न केवलं महाविषयत्वेन महत्त्वं अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह अनेकविद्यास्थानोपबृंहि
तस्य॥पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तद्द्वारोपकृतस्येत्येतेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्या
शंकापाकृता॥पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तद्द्वारा वेदान्व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इ २
॥भा॰ती॥४१॥ ति।न चायमनवबोधकोऽनाप्तस्पर्शो बाधको येन न प्रमाणं स्यादित्याह प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वमर्थजातं सर्वथावबो ॥२९॥
धयन्नानवबोधोऽनाप्तस्पर्शो बाधको वेत्यर्थः।अत एव सर्वज्ञकल्पस्य सर्वसदृशस्य।सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं यथा शास्त्रस्याभि
धानं सर्वविषयमिति सादृश्यं तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह॥नहीदृशस्येति।सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्विततथा शास्त्रम
स्यापि सर्वविषयत्वं॥उक्तमर्थं प्रमाणयति यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति स पुरुषस्ततोपि शास्त्रा
दधिकतरज्ञान इति योजना॥अन्यत्वेप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं वाक्यं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तृणां वाक्यार्थज्ञानम
धिकविषयं न हि तेन साधारणाधर्मा अप्यनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुं न खलु इक्षुक्षीरगुडादीनां मधुरसभेदाः शक्यास

ता७ र्थ८ र२

रस्वत्या प्यार्व्यंत्तु विस्तरार्थमपि वाक्यं न ज्ञानेन तत्त्वमिति कथयित्तुं विस्तरेण सर्वोपनयं नदितेवे श्राचारयमा कर्मा ब्रह्म
तस्मात्तामिति वाक्यानि वक्तुं न स्वतुरउक्तं निगमनं महा। किमु वक्तव्यमिति वेदस्यैव यस्मान्महतो भूता घोनेः संभवः तस्य महतो
तोन्तूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किं वक्तव्यमिति योऽजना अत्र चाते कथायां रेवा भिन्नस्य वेदस्य स्यात्सादिःसंभव
इत्यन्तरेतः नस्येत्यादिः सर्वशक्तित्वे चेत्यंतं निगमने॥ अप्रयत्नेनैवेतीषत्प्रयत्नेन॥ यथा श्लवणायवा गृहीति दृष्टवर्ध्यो हि महापथि
भाणापि यत्राधाकारस्तदर्थमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं वोक्तं सर्वविशेषप्रयत्नेनास्य वे
दकर्तृत्वश्रुतिरुक्ता अस्य महतो भूतस्येति पि पितावद्वर्णानां नित्यत्वमाश्रित्येतरपि पदवाक्यानां नित्यत्वमस्तु पतत्र्यंत्वं
र्यवंतो हि वर्णाः पदं॥ पदानि वाक्यं पूर्वीवरदेवेनि वाक्यं॥ व्यक्तिधर्मत्वात्तु पूर्वीनवर्णधर्मः॥ वर्णानां नित्यानां विन्नानां च काल
नादेशतो वा पौर्वापर्यं भ्रागात्॥ व्यक्तिश्चानित्येति कथ्यते तदुपग्रहे तानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या पदानि तत्पावैवाक्यानां
मप्यनित्यता व्याख्याता॥ तस्मान्नृत्तानुकरणवत्पदाद्यनुकरणं॥ यथा हि पाद्दशो गात्रंव बलनादिनर्त्तकं करोति तादृशमेव शिष्य
ल्पमाणा अनुकरोति नर्त्तकीनां तु तदेव व्यनक्ति॥ एवं यादृशीमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्युपाध्यायस्तादृशीमेवा
नुकरोति माणवकोऽनुवृत्तामेवोच्चारयति श्चावार्यव्यक्ति माणवकव्यक्तीनामन्येन्येत्वात तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां नलौकि
कवैदिकपदवाक्यादिषे पौरुषेयत्वे विवादः॥ केवलं वेदवाक्येष्वपुरुषस्वातंत्र्या स्वातंत्र्ये विप्रतिपत्तिश्चाय्याहुः॥ यत्नतः प्रति
बे ध्यानपुरुषाणां स्वतंत्रतां तत्र दृष्टिपलय मिश्रतो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रतिश्चस्मा दृष्टा गुरुशिष्यपरंपराम वेदिनामतादि

रस्वत्या प्यार्थ्यकं विस्तरार्थमपि वाक्यं नज्ञानेन तल्पमिति कथयितुं विस्तरग्रहणात्सोपनयं ~~नहितेवे आचारणा चर्मात्प्रकुत्र~~
~~वमात्ताश्रपिवाक्यमवकुंन स्वक्रुत उक्ता~~ निगमनमहा । किमु वक्तव्यमिति वेदस्यार्थयस्मान्महतो भूता घोनेः संसवः तस्यमह
तोन्भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च विवक्तव्यमिति योजना । अत्र चानेन धार्यखा । भिन्नस्य वेदस्य त्वादसंतव
इत्यन्तरेतः नस्येत्यादिः सर्वशक्तित्वं चेत्यंते निगमने ॥ अप्रयत्नेनैवेतीषत्प्रयत्नेन ॥ यथा स्नवणायवा गृ इति देववर्षयोहि महाप्रयि
माणापि यत्राशक्तास्तदर्थमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोति इति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं सबालि प्रयत्नेनास्पृवे
दकर्तृत्वेष्वतिरुक्तास्य महतो भूतस्येति । पि पितावद्वर्णानां नित्यत्वमाश्रित्य तेर पि पदवाक्यानां च । नित्यत्वमस्तु पतन्येऽवर्ष
र्व्यवंतो हि वर्णाः पदं ॥ पदानि वा तत्पूर्वीलेदवेनि वाक्यं ॥ व्यक्तिधर्मत्वात्पूर्वीनवर्णधर्मः ॥ वर्णानां नित्यानां विन्हनांव कालं
तोदेशतो वा पौर्वापर्याभावात् ॥ व्यक्तिरूपातित्येति कथ्यतदुपग्रहे तानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्याप दानित्वत याचवाक्यावा
मप्यनित्यता व्याख्याता । तस्मान्मृतानुकरणवत्पदाद्यनुकरणे ॥ यथा हि पादशोगात्रं च वलनादिनर्नतकः करोति तादृशमेव शिक्ष
माणोनुकरोति नर्तकीनां तु तदेव व्यनक्ति ॥ एवं यादृशीमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवा
नुकरोति माणवकोनतु तामेवोच्चारयति आचार्यव्यक्तिः माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां लौकि
कवैदिकपदवाक्यादिविषयत्वे विवादः ॥ केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातंत्र्यास्वातंत्र्ये विप्रतिपत्तिः । यथाङ्कः ॥ यत्नतः प्रति
षेध्यानपुरुषाणां स्वतंत्रतां तत्र सृष्टिप्रलयमिच्छतो जैमिनीयावेदाध्ययनं प्रतिष्ठस्मा हबालगुरुशिष्यपरंपरामवेक्षिनामतादि

नार

राम मावव्यतो वैयासिकेऽपि मतं मन्त्रवर्णैः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धस्य सृष्टिप्रलयानुसारवानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वज्ञाक्तिज्ञान
स्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातंत्र्यं पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात्॥ यथा हि या
गादिब्रह्महत्यादयो ऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मा विवर्तस्यापि न सर्गानुसारिण्यपरीक्षितेन हि जातु कविसर्गे ब्रह्महत्यादिर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्व
मेधो ऽनलवत्यग्निर्वा क्लेदयत्यापो वा दहतीति तद्वदत्रापि सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमस्तु पदपनिः श्रेयसं हेतुरन्यथा मतदेव वाग्व
ज्जतया नर्थहेतु एवं सर्गान्तरेपीति तदनुरोधात्सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्विरचयन्न स्वतंत्रः॥ पुरुषास्वात
न्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्तो जैमिनीया अपि तदा अस्माकं समानमन्यत्रापि निवेशात्। न चैकस्य प्रति ज्ञाने नाश्वास इ
॥श्री॥ ति युक्तं न हि बहूनामपि अज्ञानानां ज्ञानिना च आपादस्य वचनो प्रतीतानेकुं आश्वासः॥ तत्त्वज्ञानवत्स्वरूपात्तस्मस्य दोषस्य क ४
४ स्यापि प्रतीतिर्ज्ञानेन पुनः एव आश्वासः। सर्गादिषु वा प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तेन स्वरूपावधा ॥३०॥
रणं तत्प्रत्ययो नार्वाचीनानामपि तत्कथं प्रत्ययः इत्युपपन्नं श्रौत्यमाणः आस्थयो नित्यं शास्त्रस्य वा पौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति॥ ध्याः॥ वण
कारकसारलने अथवेति पूर्वेणा विकल्पो न स्वे ब्रलक्षणसंबाधकोऽयं द स्पष्टहृतासंस्त वेदक्रोतस्पेव तुलक्षणस्थाने नानुमा
नत्वा शंकमपाकृत्यागमोपदर्शनेन तु ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तं अनुराधस्त्यतिरोहितार्थः ॥ शास्त्रप्रमाणकत्वे ब्रह्मणः प्र
तिज्ञामात्रेण तदनेन सूत्रेणोपपादनीयमित्युक्तं पूर्वपक्षमारचयति ताथ्यकारः॥ कथं पुनरिति॥ किमाहेतोर्यद्बह्मोदासीन
स्वरूपावनतयोपदीयते ब्रह्मस्वरूपं तत्रभवतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः तात्पर्येण प्रतिपादनमिति सुमान
विषयतमानो किं वा व्यवहारदशायां बाधकत्वेनाप्रामाण्यप्रसंगात् ना नवत्तु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमनुवाद
वे

नीर

यंति स्वतःप्रमाणं ॥ एवं वेदांतानामपि तत्परत्वेनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं तेषां व्याहन्येत न वै तेषां प्रामाण्ये सिद्धे विरुद्धं ॥ न चाप्रयोजने ।
स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्वनियमात् तस्मात्तद्धि हितकर्मापि देवतादिप्रतिपादनपरत्वेन वा क्रिया
र्थत्वं यदि त्वस्त्रि विधानानंतरत्वेन रोचयंते ततः सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदांतानां ॥ एवं हि प्रत्यय ध्ययनविगतमार्थ
त्वेनानपेक्षं तथा प्रामाण्यं वक्ष्यप्रयोजनवत्वं च सिद्ध्यतीति तात्पर्यार्थः ॥ पारमार्थिकसत्त्वोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय ॥ आनर्थ
क्यं वाप्रयोजनत्वं सापेक्षकत्वं वा प्रमाणांतरपदकं वादकत्वादिति थ्यत इत्यादिका वा तग्रहणवाक्यस्य स्वपविज्ञानगतार्थेन हीत
त्वं प्रपन्नावेत्यंतं ॥ स्यादेतत् क्रियार्थत्वेपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदांता इति विषयं तितत्था च विधिना त्वैकवाक्यत्वादिति राद्धांतसूत्र
मनुग्रहीष्यते ॥ न खलु प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमेव विधिरूपं तं विचेष्टातज्ञापनार्थत्वात् ॥ वेदांतानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथात्वा
दित्यत आह ॥ न च परिनिष्ठिते ॥ इति ॥ अनागतोत्पाद्यभावनाविषयत्वात् एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपा
णां परस्पर्शविना लाभात् ॥ सिद्धं च तेषां सर्वेषां संभवात् ॥ तदा व्याख्यातोत्वैदं पर्यैषिषते यथाग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम इत्या
दित्वाधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलंभात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिपरं वाक्यं ॥ न त्वेवं तिपोगादयानसंति संताप
न्यतो लक्षणत्वात् केवलं विवक्षिता तस्मात् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धरूपे वस्तुनि संभवितुमर्हतीत्युपसंहरति तस्मादिति ॥ अ
नारूविकाराण्युत्खात्य पक्षांतरमुपसंहरति ॥ अथेति ॥ एवं च सत्स्वरूपे ब्रह्मणि वस्यात् तात्पर्यात् प्रमाणांतरेणायाहयमस्वरूपे ब्र
ह्मस्याप्यतनत स्ववचनविरुध्यते तस्योपासनापरत्वात् समारोपेण चोपासनायां उपपत्तेरिति प्रहतमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ७ ॥ सूत्रे

राम णसिद्धान्तयति पर्वपक्षव्यावर्त्यते ॥ तत्तु समन्वयात् ॥४॥ तदेतद्व्याचष्टे । तुशब्द इति । तदित्युक्तं पक्षप्रतिज्ञां विसृजते । तद्ब्रह्मेति पूर्वपक्षी
कर्कत्वाशङ्क्य हन्तीति । कथं कुतः प्रकारादित्यर्थः ॥ सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुप्रकारभेदमाह समन्वयादिति । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मा
त् । एतदेव विभजते सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति वेदान्तानां मैकार्थिकं ब्रह्मपरतामा विस्पष्टयितुं सर्वज्ञानि वाक्यान्युदाहरति सदेवेति । यतो
वा इमानि भूतानीति । वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जन्माद्यस्य यत इति लक्षणकारणमिति वेदितव्यम् रितं मितिनेह पठितं ॥ एतं हि वाक्यमुपक्रम्यते
येन वोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इतिन्यायविदः । यथाग्नेयाद्युपाजयाकेन्द्रवा पुरोडाशापोजामिताद्दोषसंकीर्तनपूर्वं वोपांशुयाजविधान
तत्प्रतिसमाधानोपसंहारस्याग्नेयादिकमविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता एवमत्रापि सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिब्रह्मोपक्र
३ मात्तत्त्वमसीति च जीवस्य ब्रह्मात्मतोपसंहारात्तत्परतैव वाक्यस्य ॥ एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमव
॥श्री४॥ ना गन्तव्यं न यत्परत्वस्य दृष्टस्य सतिसंभवेऽन्यपरताऽदृष्टप्रकल्पनाकल्पयितुमतिप्रसङ्गात् ॥ न केवलं कर्तृपरतात्वेषामदृष्टानुपपन्ना
यत्याहान वैतेषामितिसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति । न च परिनिष्ठितरूपत्वेऽपीति । अयमभिसंधिः । पूर्ववाक्यनिदर्श ५
नेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्य तेनात्रैवं सवान्द्रष्टो व्याचष्टे । किं पुनर्वाक्यानां सापेक्षता । भूतार्थत्वेनाहोस्विद्रूप ॥३॥
यत्वेन यदि भूतार्थत्वेन तत्प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः ॥ तान्यपि भूतार्थान्येव ॥ अथ पौरुषेयत्वे सति भव
तया पूर्वं सापेक्षमभवत्स्वितदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षत्वादीनां सिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्म
नो । यद्व्ययेनसिद्धेः किंसापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षत्वं तयाप्रामाण्यं प्रसिद्धेत्तदेव भूतार्थत्वेन सिद्ध्यति । भूतार्थस्याव
नपेक्षेण पौरुषेणमानान्तरतःयाकप्रज्ञानत्वाबुद्धिपूर्वकिस्यनोपपत्तेः ॥ वाक्यत्वादिलिङ्गस्यवेदपौरुषेयत्वानुमानस्यापत्तेः ह्य

पपत्तेः॥ तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं निरपेक्षत्वं तार्थत्वेन। कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानांतरागोचरत्वेन तयात्यंतान
नुभूतपूर्वस्यतत्वेन समारोपेणापि पुरुषबुद्धावनारोहात्तदर्थानां वेदांतानामप्यपौरुषेयत्वेन तेषामपौरुषेयत्वानावादनपेक्षेप्रा
माण्यसिद्धावितीतिवाच्यप्येवं वेदांतानां कार्यपरत्वं प्रतिष्ठापयामहे। अत्र ब्रूमः॥ किंपुनरिदं कार्यमभिमतं तत्र भवतां किं पुरुषेणाज्ञातं
।उत अपूर्वमिति वा। हंत तत्र कृत्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं तेन लौकिकेन सोमेनेति संवेदनविरहात् लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिकवा
कार्यायालिंगादेरवगमात्॥ स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते। स च न देवकार्यमवगच्छति यस्त्वा
नुकूलं। न च क्रियायाः कूलंकरणसंभवात् क्षणिकायाः स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्विद्वतएवापूर्वं कार्यं लिङादीनां संबंध
ग्रह इति चेत्॥ हंत चैत्यवंदनवाक्येऽपि स्वर्गकामादिपदसंबंधादपूर्वकार्यत्वप्रसंगात् तथा च तेषामप्यपौरुषेयत्वेना
पा१ पौरुषेयत्वानामस्पष्टत्वेन पौरुषेयत्वेन बाधप्रसंगादर्थत्वप्रतिषेधो वाक्यत्वादिलिंगेन वेदांतानामपि पौरुषेयत्वमनुमिमीते सिति च
पूर्वार्थतान स्याद्॥ अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानानामपौरुषेयत्वोपपादने कृते मपूर्वार्थत्वेन तदुपपादकेन॥ उपपादितेवाभि
न्यायकणिकायां तद्विस्तरलाभ्यां तेनापौरुषेयत्वसिद्धेस्तदर्थानामपि वेदांतानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः॥ न चा
नधिगतगंतृत्वं तान्नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याद्॥ जीवस्य ब्रह्मात्मता यावदुपन्यस्ता नाधिगमात्तदिदं कर्त्तव्यपरिनिष्ठितत्वपर्येति द्वितीयेपू
र्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति। यत्तु हेयोपादेयत्वरहितत्वादिति विषयकर्मावकाशमवबद्धा परपर्यालापुरुषार्थप्रतिलंभ इह हुतलम
सीत्यवगतिपर्यंता ह्य वाक्यार्थज्ञानादनुष्ठानोपासनपत्त्रात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलंभो नायं सर्पोऽरज्जुरियं तज्ज्ञानादिवेति भ्यायु
मस्यापि वाक्यार्थज्ञानात्प्रकर्ष॥ तदुक्तमवशिष्टं किं च हीयते पुरुषस्य किं यदप्राप्तं यामादि किं विद्वत्प्राप्तमपि विस्मृतमवाप्राप्तमि

वाचस्पति

न ६ पिर ण ४

म्र्ळ

राम स्यचगते। यथार्थिवाक्यादेवपक्वं एवं जिज्ञासितमपि विवेकिविदूरीतोऽपि हासनिपध्या वलितचरणाः फणिनो। किंविनुनां हि
नमेवज्ञितं। सितियथा चरणाचरणात्परोपसर्पितमारोपितं त्वाम्नायप्राप्तो वाक्युक्तत्वाम्नवबाधोपापाद्धानसाध्यत्वात्ऽद्यापस्तत्त्वज्ञाना
दृष्टिपरावीनानुष्ठानापेक्षाज्ञानजातं ज्ञानमात्रं वस्तुपनयति न हि सस्तुरूपपरिज्ञप्रत्ययावकल्पसीतपत्पात्तिभन्यथा पिद्धीप्रतीतसमारो
पितेद्युपेक्षितजिहासितं तत्त्वसाक्षात्कारभावे बाधानुष्ठानानपेक्षणात् [illegible] पातुद्भवहाऽभिवासमारोपग्रहीजीवितेरितसमारोपि
वतत्त्वसाक्षात्कारसमूलघातमपहन्तीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभाव ब्रह्मणानन्दस्वरूपतः शोकदुःखादेः समारोपितनि हि२
वंधनात्तज्ज्ञावस्तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानादेवगतिपर्यन्तान्निवर्तन्ते। तन्निवृत्तौ प्रासमप्यानन्दरूपं प्राप्तमिव प्राप्ते नवर्तिनमपि शोक स१
दुःखादिभत्यन्तभिवृत्यनन्यवतितं इदमुक्तं ब्रह्मावगमादेव जीवस्य सर्वस्य क्लेशराशेः संवासनस्य विपर्यासस्य। स हि क्लेशप्रातिडंतन्
तः [illegible] तस्यप्रकर्षहानात्पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिः सुखर्व वापिलक्षणस्य सिद्धेरिति। यत्वात्मेत्येवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासी ह
तेत्युपासनात्तावपेन देवताप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानां कृतं तदुपपतिदेवताप्रतिपादनस्यात्मेत्येवोपन्मात्रस्य स्वरूपवाकया
॥श्री॥ नोपासनार्थत्वेपि न काचिद्विरोधः यदि न विरोधः संबन्धस्तर्हि वेदान्तानां देवताप्रतिपादनाहारोपासनाविधिपरत्वमित्यत आह ननु तथा ॥३२॥
ब्रह्मण इति उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्धावीनोपासनो [illegible] नार्थ सत्तसमस्तत्वेदप्रपंचवेदान्तवेद्यस्य संचवतीतिनोपासनाविधि
शेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः। स्यादेतत् यदि विधिविषय [illegible] रहे पि वेदान्तानां प्रामाण्यं हन्त तर्हि सिद्धे दीदिसादीनामप्यस्तु स्व
नेत्राणां मेवापेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यं न हि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फलं कुतूप्रेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकेरुपपतत्वादिति
कृतं वर्हिर्घिरजतं न देयमित्यादिनिषेधविधिपरत्वेनेषामित्यत आह प्रवृत्तिपरीति स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि वेदराशिः(?) पुरु

ग ६ ते२ नि ४ पि(?) ४

रजस्वलया प्राख्यन्तं विस्तरार्थमपि वाक्यं नाहिते तेषां धारणं धर्माधिक्य स्तूयमाना आपि पाकावकं स्वस्तु इत्थं पुरुषार्थतेन त्वगतेपत
त्वेकोनापि वर्णेन पुरुषार्थेन च विहितुं शक्यो॥ किंच पुनरियन्ताऽसौ रोदीत्यादिनापदस्य बंधेनानव वेदान्ते स्वइव तदर्थावगममात्रात्रकोऽपि पुरुषा
र्थो लभ्यते तेन न एषपदसंदर्भः साकांक्ष एवास्ते पुरुषार्थमुद्दिश्यमानः॥ वर्हिषि रजतं न देयमित्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निंदामपेक्षते न
ह्यन्यथा चेतनः प्रवृत्तिं वर्जयितुं॥ तदपि दूरतोऽपि न निंदामवाप्नुत ततो निषेधविधिरेव निषेध्यनिंदायां वर्हिर्विहीमवर्हिः॥ स च सामर्थ्यादुपसकल्प
यिष्यति तद्वस्तु लयः सोरोदीति वर्हिषि रजतं न देयमिति विपदसंदर्भयोः लक्ष्यमाणनिंदाद्वारेण निषेध्यवर्जनोपस्थयवत्परस्परसमन्वयः॥ नन्वे
वं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा तदर्थावगमस्य वदपेक्षात्यन्तपुरुषार्थत्वात्सादिलकं॥ ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदान्तस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वे
न२ दांतानां तदस्पष्टां तद्विषयतीत्यत आह॥ न चाक्रमानगम्यमिति बाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वतइत्यु
पपादितं यद्यपि वेषामीदृग्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसंमतं तथापि तद्बोधोपजनने मानांतरं नापेक्षते नापीमामेवार्थापत्तिं पूर्वरूपत्रयप्रसंगा
दिति स्वत इत्यर्थः ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्यमिव विधीनां वेदान्तानां मृत्यपरस्तीति दृष्टांतानपेक्षं प्रमाणितेषां प्रामाण्यं सिद्धं भवति॥ अन्य
थानैरूपाणां नूपप्रकाशान्वेष्टमिति वक्तुरपि नूपं प्रकाशये दितिप्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति॥ आचार्यैर्वादिभिर्मतमुक्त्वा पर्यति॥ यात्रा
अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठंत इति तथा हि॥ अज्ञातसंगतित्वे शास्त्रत्वमनर्थवत्तया॥ मननादिप्रतीत्यावकार्यावुद्धिनिश्चयः॥ न खलु वेदांतः सिद्धु
वृत्यपरो लब्धुमर्हतीति तत्राविदितसंगतित्वात् यत्र हि यो वालो वा लोकेन प्रयुक्तं तेनेषां संगतिग्रहः॥ न चाह ये प्रमत्तापादेयं रूपमात्रे कश्चि
द्विवक्षातिप्रयोगान्॥ तस्मात् बुभुक्षितबोदबुभुक्षितावबोधनेच्छया प्रवक्ता वक्ताविख्यातः तस्मात्प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपादयिष्यन्न यं लोकः प्रवृ
त्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्॥ कार्यं चावगतं तदेकं विदितं तदेव वो घटेद॥ एवं च वृद्धप्रयोगात्पदानां कार्यपरतामवगच्छतीतन्त्रकि

वाचस्पति मळ

राम विसंवादात्कार्याभिधायकं किंचित्कार्यार्थं स्वार्थाभिधायकं न तु भूतार्थपरता पदानां अपि च नरांतरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्य
यमनुमायतस्य पदावलीवापोद्वापविधानमवगम्य पदस्य तद्विषयवाचकत्वं निश्चेतव्यं॥ न चार्थस्वरूपमात्रप्रत्यये प्रवृत्तिनिवृत्ती किं
चिल्लिंगमस्ति कार्यप्रत्यये तु नरांतरप्रवृत्तिनिवृत्ती स्तोहेतू स्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदांताः॥ अपि च वेदांतानां वेद
वत्त्वान्मूत्रं प्रसिद्धिरस्ति प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्शितापां शास्त्रत्वं यथाहुः॥ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा॥ पुंसां येनोप
दिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते इति॥ तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वं॥ अपि च॥ न च ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाराणां ए
मेषामर्थवत्त्वं पश्यामः॥ न च रज्जुरियं न सर्प इति यथा कथंचित्स्वलक्षणं यावा कार्यनिरवपेयथान्न कंपादिनिवृत्तिरेवं तत्त्वम
सीति वा कार्याग्रमान्निवृत्तिर्न विप्पत्ति सांसारिकाणां धर्माणां श्रुतत्वा कार्थस्यापि श्रुंसातेषां तदवस्थात्वात्॥ अपि च यदि
॥श्री॥४॥ श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते तत्स्मान्नेयां वैयर्थ्यप्रसंगादपि न स्व ब्र२
रूपपरा वेदांताः किंत्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः॥ तत्र कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोगइतिवमानांतरापूर्व
या वापूर्वमितिवाख्यायते॥ न च विषयानुष्ठानं विनात्मसिद्धतीति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य तत्त्वा रणस्यात्म ॥३३॥
श्री ज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति यथा चोर्वं विषयाधीनमिति ज्ञानेन विषयेणानिरूप्यते एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमंत
रेणाप्यकनिरूपणमिति निरूपणायैव स्वरूपमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यं यथाहुः॥ यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तद्वि
धेयमिति तत्र व्यवहारइति विधेयतावनियोगविषयस्य ज्ञानस्य पञ्चावार्थता यात्कुष्ठेयता॥ तद्विषयस्यात्मनः स्वरूपसत्त्वाविनिश्चि
तिरारोपितं ज्ञावस्यात्वन्यस्य निरूपकत्वेतेन तन्निरूपितं न स्यावत्सान्ताज्ञात्मप्रतिपत्तिविधिपरस्योपिवेदांतस्याप्पात्मगात्मविनि

[illegible] श्रयस्तदेतत्सर्वमाह॥ यद्यपीति विधिपरत्वेऽपि वस्तुतत्त्वनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमनुक्तं मयाऽपेति यूपेय पशुं बध्नातीति वे
धनाय विनियुक्तो यूपः तस्याऽसौ विकल्पात्कोसौ यूप इत्यपेक्षिते खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादि विधिवाक्ये
भ्यस्तक्षणादि विधिपरेभ्योऽपि संस्कारविशेषविशिष्टः स्थाणुविशेषो यूपपदार्थ इति गम्यते॥ एवमाहवनीयादयोऽप्यवगंतव्याः॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्र
त्वं न स्वरूपपरस्य कार्यपरत्व संबंधेन स्वरूप इति हेतुद्वयं लाघवात्केनोपपादितं प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वादित्यादिना तत्सामान्या
द्वेदांतानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यादित्यनेनानेन च स्वतंत्रे कार्ये नियोगस्य माधिकारिण ~~[illegible]~~ मधिष्ठानतारमंतरेणेति नियोग
लेदमाह सत्यपि विधिपरत्वे इति॥ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थावावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोगविषयत्वाकांक्षायां
वि२ ब्रह्मभूतस्य नियोगो विशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलंभः॥ पिंडपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोगस्य कल्पनापाभेदवादस्या
समभेदेनार्थतया तत्परोक्षाद्वृत्तिस्यादिति ब्रह्मभावस्यामृतत्वमित्यमृतत्वकाम इत्येतदुक्तं॥ अमृतत्वं वामृतत्वादेवानं कृतत्वेनानि क्र१
त्यत्वं प्राकर्मभूमानंदमागमविरोधइति भावः॥ तत्रोनधर्म ब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्यान्न विद्याविषयत्वं वादयति॥ नन्वितिपरिहरति नहीति व
भितिं अत्र व्याख्यानं दर्शनेन विधियत्वद्विरूपलब्धिविषयत्वात्॥ श्रावणत्वं वास्यात्प्रत्यक्षं वा प्रत्यक्षमपि लौकिकम हंप्रत्ययो वा॥ नाव
नाशकर्यपर्यंतत्वं वा॥ तत्र श्रावणं न विधेयं स्वाध्यायविधिनैवास्य प्राप्तित्वात्कर्मश्रावणवत्॥ नापि॥ लौकिकं प्रत्यक्षं तस्यैव सांसारिकत्वात्
नवोपनिषदात्मविषयत्वावना ध्येय चैव विधेयं तस्योपासना विज्ञानादेव वाक्यजन्यवत् निष्पादितत्वात्तस्मादौपनिषदात्मोपासना
मृतत्वकामं नियोगे प्रतिविधीयते उक्तं च इत्यादयस्तो विधिसद्भूपान विषय इतिति दिदं उक्तं तदुपासनाश्चेति॥ अर्थक्रियामनन्तादिकृतां
त्यादेस्यस्योपपदेवोति गदव्याख्यातं॥ तदेतदेकदेशिमतं दूषयति॥ अत्रापि विधीयत इति॥ न एकदेशिमते कुतः कर्मब्रह्म विद्याफलयोर्वै
लक्षण्यात् पुण्यकर्मणां फलं सुखं तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यमधिकोत्कर्षः॥ एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुख

ना३

राम तारतम्यभावी विलोकानां॥ तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च आत्यंतिकं संसारीत्त्वं अनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यं कार्यमात्मज्ञानस्य
फलं तद्धि फलमिव फलं अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात्॥ एतदुक्तं भवति। त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वे वेदांतानां अभ्युपगच्छता नित्यशु
द्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मताजीवस्य स्वाभाविकी वेदांतगम्यास्थीयते सा चोपासनाविधेर्न फलं नित्यत्वादकार्यत्वाच्च अनाद्यविद्यापिधा
नापनयः॥ तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् उपासनासंस्कारवदुपासनापूर्वमपि वेतः सहकारीति चेन्न। दृष्टं खलु नैयोगिक
फलमैहिकमपि यथा चित्राकारीर्यादिनियोगानामनियतं नियतं च फलानां॥ गांधर्वं यथाभ्यासोपासनाया इवानुपूर्वनपेक्षायाः षड्जादि
साक्षात्कारे वेदांतार्थोपासनाया जीवब्रह्मैक्यभावसाक्षात्कारे॥ न पश्यामः एवं सामर्थ्यं वितथार्थस्य नीनावप्रतिष्ठहेतुत्वाद् उपासनापूर्व
स्य नासस्तत्त्वकामनं त्वार्यमेव बोद्धुमर्हति॥ अन्यदि कल्पयन्नपरोतीति हि विप्रतिषिद्धं॥ न च तत्त्वकामः क्रियाभक्वार्यं भवमिथ्यातिना पूर्वसि ग१
तिसांप्रतं। तस्य मानांतरादेवतत्त्वापन्नत्वप्रतीतेर्विधिविषयत्वार्यादि॥ न चाव घामादिविधिवत्कल्पता॥ तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतो नव
३ ॥श्री॥ गतेः॥ न च ब्रह्मस्वरूपादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किंचिदस्ति यत्कामस्य उपासनायामधिक्रियेत विश्वजिन्न्याये न तु स्वर्गकल्पनायां तस्य १८
सातिशयत्वक्षयित्वं वेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः॥ तस्माद्ब्रह्मस्वरूपस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद् अविद्यापनयस्य ॥३४॥
च वेदांतार्थविज्ञानादेव गतेः। पर्यंतादेव संभवान्न उपासनायाः संस्कारहेतुत्वाच्च स्य च संस्कारस्य साक्षात्कारोपजनने मम
सावीयस्य प्रमाणांतरसिद्धत्वात्॥ आत्मेत्येवोपासीतेति नविधिरपितु विधिसरूपः यथोपांशुयाजवाक्ये विष्णुरुपांशु यष्टव्य इ
त्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यार्थः इति सूत्रतिन्यायसिद्धमित्युक्तं तत्र श्रुतिं दर्शयति तथा हि श्रुतिरितिन्यायमाह तदे
वेतियात्किल स्वाभाविकं तन्नित्यं यथा चैतन्यं स्वाभाविकं चेतनं तदं स्माभ्यं नित्यं परिहितं नित्यं तु भोक्ता कूटस्थनित्यतापरि
णामिनित्यतां च तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यत्वमित्यत आह तत्र किंचिदितिपरिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी तथा

हि तत्सर्वात्मना परिणामे देकदेशेन वा स सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः॥ एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा
भिन्नश्चेत्कथं तस्य परिणामः॥ अन्यस्यान्यस्मिन्परिणममाने स्वस्य परिणामत्वातिप्रसंगात्। अभिन्नश्चेदेवा कथं न सर्वात्मना परिणामः॥ भिन्ना-
भिन्नश्चेदिति चेत्। तथा हि तद्देवकारणात्मना भिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना कटकादय इव। भिन्नाभिन्नं हाटकात्मना भिन्नश्च कटकार्यात्म-
ना। न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समुदाय इति युक्तं॥ विरुद्धमिति निःकसंप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेणावर्त्तते यत्तु यथा
प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव॥ कुंडलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययप्रत्यक्षं भेदाभेदौ व्यवस्था॥ तथा हि
त्यंति केवले भेदे अन्यतरस्य द्विरवभावप्रसंगः॥ भेदे वा त्येति केन सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत्॥ आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे
वा न सामानाधिकरण्यं। न हि भवति कुंडे बदरमिति नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति सोऽयमबाधितासंदिग्धः सर्व-
जनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्ययो कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रू-
पस्य सर्वत्रानुगमात् तद्रूपेणाभेदः कार्यस्वरूपगतस्तु भेदः कार्यरूपेणा घटादिनेति प्रपञ्चः॥ कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारण-
त्मना हेमात्मना यथाभेदः कुंडलाद्यात्मना भिदेति॥ अत्रोच्यते। कः पुनरयं भेदो नाम यः सहाभेदेनैकत्र स्यात्॥ परस्पराभा-
व इति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा। न चेदेकत्वमेवाप्नोति केन भेदः॥ अस्ति चेद्भेदपवनाभेदनवकाशो बाधमा- भा१
रविरोधः सहासंवाससत्त्वे वा कटकवर्धमानयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसंगः॥ भेदस्याभेदविरोधात्॥ अपि च कटकस्य हाटकाभेदात्तथा
च हाटकत्वमेव वस्तु सत्र कटकादयो भेदस्याप्रतिभानात्॥ अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तत्र तु भेद एव कुंडलादेः॥ यदि हा-
टकादभिन्नः कटकः कथमयं कुंडलादिष्वनानुवर्त्तते नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः। ये हि यस्मिन्ननुवर्त्तमाने व्यावर्त्तन्ते ते ततो

भेदा ५

राम सिन्नाएवा य यास्मिन्नात्कथु सम्मतेराः॥ नातु वर्त्तते चातु वर्त्तमानेपि हाटकत्वे कुंडलादयस्तस्मात्तेपि हाटकाद्भिन्ना एवेति सत्रानुवृत्त्या
वसर्वं वस्त्वनुगमेऽदमिहनेदमिदमस्मान्नेदमिदमिदानीनेदमिदमेवंनेदमिति विभागो न स्यात्॥ कस्यचित्कुचित्क द्वचित्कथंचि
द्विवेकहेतोरभावात्॥ अपिच॥ दूरात्कनकमित्यवगते पुनस्तस्य कुंडलादयो विशेषा जिज्ञास्यन्ते॥ कनकस्य दृश्येदन्ने धांतस्यच
ज्ञातत्वात् अथसंदेहास्ति कनककुंडलादीनामिति कनकवराभेप्यज्ञातास्ते॥ तच्चदोरित्येइति किं न ज्ञाता॥ प्रस्तुतज्ञानमेवते
पायुक्तं कारणतावेहि कार्यालावश्चोऽस्ति र्गिकिः सच कारणसत्त्वयाऽप्यपेक्षते धास्ति चासदकारणसत्त्वेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुंडलादय
इति ताज्जिज्ञासा ज्ञान्ये नैनर्थकानि स्युः तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिन्नमतो लिख्यते॥ यथाकरस्ते ग्रहमाणेन गृह्यमाणोऽरासत्तः कर
सा तं गृह्यमाणेव हूरतो हेम्नि न गृह्यते न तस्य सत्तेदाः कुंडलादयः तस्मान्नेदं नोति घंटे कथं तर्हि हेमकुंडलमिति सामानाधिकरण्यमिति
॥श्री॥ चेदं न हि आधाराधेयतावसमानाश्रयत्वे वासामानाधिकरण्यमित्युक्तं॥ अथात्र वृत्तिव्याप्तिव्याप्यवस्त्वाव हेम्नि ज्ञाते कुंडलादि जि
ज्ञासा च कथं न खल्वभेदपक्षोतिवृत्तिकांतिके वंतडरापत पप्रघते इत्युक्तं तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नैव हेयेप्यग्रे दोपादाने वर्त्त
द्वकल्पना मनसे दोपादानात् भेद कल्पनेत्यक्तं विद्यमानत्वे त्रत्वाद्भेदस्य(सि)द्यमाना नानांच प्रत्येकमेकत्वात्॥ एकानावेवानात्मयस्यापि ॥२५॥
दस्यायोगात्॥ एकस्य भेदानधीनत्वात्॥ नामयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्॥ एकस्य ग्रहे वान्यामपेक्षत्वात्॥ अन्येदोपा
दानवाऽनिर्वचनीयत्वेद कल्पनेति सांप्रतं॥ तथाच श्रुतिस्मृतिनिकेतेवसत्यमिति तत्स्मात्कूटस्थनित्यानेव पारमार्थिकीन परिणामनि
ल्पतेति सिद्धं॥ व्योमवदिति वद्धष्टान्तपरसिद्धौ स्वमतेतस्यापिकार्यत्वेना नित्यत्वात्॥ अत्र कूटस्थनित्यमिति निर्वर्त्यकर्मतां पाक्
रोति सर्वव्यापीति आप्य कर्मतां सर्वविक्रियारहितमिति विकार्यकर्मतां निरवयवमिति संस्कार्यकर्मतां व्रीहिणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्यां

वाचस्पति

न६

राम सिद्धापवाय यायित्वात्कश्च समन्वेदा॥ नान्तु कर्तृति वान्तु वर्तमाने पि हाटकत्वे कुंडलादयस्तस्मान्नेपि हाटकाद्भिन्ना एवेति सन्नानुवृत्त्या मूल
व सर्ववस्त्ववगमे इदमिह नेदमिव मस्मान्नेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्॥ कस्य चित्क्वचित्कदाचित्कथंचि
द्विवेकहेतोरभावात्॥ अपि च॥ हराश्वेन न कमित्यवगते॥ नतस्य कुंडलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्॥ कनकस्य दन्वेदन्वे धांतस्य च
ज्ञातत्वात् अथ सेदृश्यस्ति कनकात् कुंडलादीनामिति कनकं वराभेप्यज्ञातास्ते॥ तन्न चदोस्तिष्येइति किं न ज्ञाता॥ प्रत्युत ज्ञानमेवते
पांथकं करणात्तावहि कार्यालावओस्ति गिकिः सुच कारणसत्त्र याऽप्याघते धास्ति वा तदकारणसत्त्वेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुंडलादय
इतिनाज्ञिज्ञासाज्ञाने नर्थकानि स्युः तेन यस्मिं गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते॥ यथा करभे गृह्यमाणेपि गृह्यमाणो रासभः कर
सातं गृह्यमाणव हूरतो हेम्नि नगृह्यन्ते तत सत्तेदाः कुंडलादयः तस्मान्नेहेम्नो भिद्यंते कथं तर्हि हेम कुंडलमिति सामानाधिकरण्यमिति
२ ॥श्री॥१॥ वेवनहि आधाराधेय तावसमानाधिकरण्यत्वे वासामानाधिकरण्यमित्युक्तं॥ अथाह वृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थाव हेम्नि ज्ञाते कुंडलादि जि
ज्ञासावकाशं न खलु लेदपकांतिवेकांतिके वृत तद्रूपयत उपपद्यते इत्युक्तं तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नेव हेयेऽपरेदोपादाने वस्त श्री
दकल्पनानन्तेदोपादानान्ते दकल्पनेत्युक्तं विद्यमानत्वात् अन्यत्वाद्भेदस्य विद्यमानानांच प्रत्येकमेकत्वात्॥ एकाभावे वानाश्रयस्याने ॥३५॥
दस्यायोगात्॥ एकस्यपदेदानघीनत्वात्॥ नामयमितिच भेदग्रहस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्॥ एकग्रहे वान्यामपेक्षत्वात्॥ अन्ते दोपा
दानवाऽनिर्वचनीयस्तेदकल्पनेति सांप्रतं॥ तथा च श्रुतिः मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तस्मात्कूटस्थनित्यानेव पारमार्थिकी न परिणामनि
त्यतेति सिद्धं॥ व्योमवदिति च दृष्टान्तं परसिद्धो ऽस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात्॥ अत्र कूटस्थनित्यमिति निर्वर्त्यकर्मतामपाक
रोति सर्वव्यापी तिप्राप्यकर्मतां सर्वविक्रियारहितमिति विकार्यकर्मतां निरवयवमिति संस्कार्यकर्मतां व्रीहिणां प्रोक्षणेन संस्कारा रवी

५४ ५४

हि तत्सर्वात्मना परिणमेदेकदेशेन वा। सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्यावृत्तिः॥ एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा
भिन्नश्चेत्कथं तस्य परिणामः॥ न ह्यन्यस्मिन्परिणममानेऽन्यस्य परिणाम इत्यतिप्रसंगात्॥ अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः॥ भिन्ना
भिन्नं तदिति चेत्॥ तथा हि तदेव कारणात्मना भिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्म
ना॥ न चैतद्भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समुदाय इति युक्तं॥ विरुद्धमिति नः कः संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेणावर्त्तते यत्तु यथा
प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव॥ कुंडलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव भेदाभेदावेव का[illegible]स्तः॥ तथा हि
त्यंतिकभेदेऽन्यतरस्य द्विरवसायप्रसंगः॥ भेदे वात्यंतिके न सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत्॥ आधाराधेयभावे [illegible]एकाश्रयत्वे
वा न सामानाधिकरण्यं। न हि भवति कुंडे बदरमिति नाप्येकाश्रयत्वे रूपरसयोः चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति सोऽयमबाधितासंदिग्धः सर्व
जनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्ययो कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रू
पस्य सर्वत्रानुगमात्तद्रूपेणाभेदः कार्यस्य च गतभेदकार्यरूपेणाघटादिनेति पर्थाङ्॥ कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारण
त्मना हेमात्मना यथाभेदः कुंडलाद्यात्मना [illegible]भिदेति॥ अत्रोच्यते। कः पुनरयं भेदो नाम यः सहाभेदेनैकत्र स्वेदेः॥ परस्परा
वइति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा न चेदेकत्वमेवात्यंतिकेन भेदः॥ अस्ति चेद्भेद एव नाभेद न च वा बाधा भ॰१
रविरोधः सहाभेदेन वा भेदे तत्त्वेनाकटकवर्द्धमानयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसंगः॥ भेदस्याभेदविरोधात्॥ अपि च कटकस्य हाटकाभेदात्तथा
च हाटकत्वमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभानात्॥ अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन कुंडले एव कुंडलादेः॥ यदि हा
टकादभिन्नः कटकः कथमयं कुंडलादिष्वनाकलितो नानुवर्त्तते केवलं हाटकादभिन्नः। ये हि यस्मिन्ननुवर्त्तमाने व्यावर्त्तंते ते तत

स्तुत्र २

गोयौ धान्नापतेनैवं ब्रह्मणि कारविदंशः क्रियापेयोस्ति॥ अनवयत्वादनंगत्वादित्यर्थः पुरुषार्थता माहनित्यत्वमिति लिप्सादुःखवदि
तं सुखवदुपलाद्व पतिं दुःखः निवृत्तिरहितं सुखं वस्त्रि सुखं वा प्रतीयमानेन पुरुषार्थ इत्यत आह स्वपंडयोति शितिनं देवस्त्व मतेन मोक्षाख्यं
रु इ फले नित्यं स्यादित्यादि निर्ष्प्र याद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्येत न वागमवाच्यं आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः॥ अपिव
ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयायिक इत्यस्यार्थस्य संतिन्नूपस्यः स्मृत योनिवारिका इत्याह॥ अपि च ब्रह्मवेद इति। अविद्यारूपप्रतिबंधापग
ममात्रेणैव विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतो ऽपूर्वोत्पादने त्यत्रा विस्फ्रतीरुर्द हरतित्वं हि न पितेति न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयो पिव
न्द्रपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह। ते थावावर्णा प्रणीतमिति व्यावापर्थ्विति कलत्रणा पुराणो आविनोति शास्त्र धर्मा चारेख्या
पयत्यपि। स्वयमाचरते यस्मादो वर्णस्तेन सो व्यतत्वति प्राणपेक्षया कारणान्तरं कार्यं वपूर्वं कारणापायापेक्षा कार्यापाय कपापर्यय इवकाको
रू वस्य वक्तस्यापाय॥ जन्मापायेदुःखापायि प्रवृत्यपायेजन्मापायः॥ दोषापाये प्रवृत्यपाये। मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः मिथ्याज्ञानं वि
विपाराणा मुपजननक्रमेण दृष्टेन वसंसारस्य परमनिवार्णं॥ स्माच तत्वज्ञानेब्रह्मात्मैकत्वज्ञानावगतिपर्यंवत न विरोधिना निवर्त्यते
तोऽविद्यानिरूपा द्वत्यरूपा विपर्यविमोक्षोन निवार्याकार्यस्त जनितापूर्वकार्यवितिसूत्रार्थः॥ तत्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतद्य
न्मात्रेणारस्त्रोपन्यासो न त्वकपदसंमत तत्वज्ञानमिहिंसेमतं दंनेनाचार्यसंवादेनाप्रदर्शितं॥ स्पतिदैनेकत्वविज्ञानेस्थित
वस्तुविषयं येन मिथ्याज्ञानं तन्ने दावजा संनिवर्त्यन्त विषयोस्त वेदपितु संपदादिरूपं तथा च विचेः प्राणप्राप्तं पुरुषैर्या कर्तव्यं सधिवियो
चरोलक्षिष्यति पृथादृत्यनं तत्वेन मनसो विश्वेदेवसाम्यात् विश्वान् देवान् मनसि संपाद्य मनआलंबनेष्वविद्यमानसुमेधत्वापाधान्य
नसंपाद्यानाविश्वेषां देवानामध्यं तेनेतेनवानंतलोकप्राप्तिः॥ एवं विद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमर्त्तबन्त्यविद्यमान

न ४ न ६ ७३

राम ब्रह्मसमं कृत्वा ब्रह्मात्मविंतनं तेनामृतत्वप्राप्तिः॥ अध्यासेत्वालंबनस्यैवप्राधान्येनारोपितनईवस्यात्तद्वितनं यथा मनो ब्रह्मे
त्युपासीत॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः एवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति क्रियाविशेषयोगात्॥ यथा वा युर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्ग इति
वायुर्वाव खलु वायुर्देवता वह्न्यादीन्संवृंक्ते॥ महाप्रलयसमये हि वायुः वह्न्यादीन्संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति यथाहर्दमिलावापी
संहरणाद्वा संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वा वायुः संवर्ग इति॥ असंवृज्योऽक्रमतीति संपंसंवर्गदृष्टिः॥ वायो प्राणे च दृष्टा यथा तेजगृद्दर्श
यतिपरो वं जीवात्मविंहणक्रियाब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति॥ तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपा
सनादयः प्रधान कर्मण्यपूर्वविषयत्वात्स्तुतशस्त्रवदा॥ आत्मा ज्ञातव्यः कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो दर्शने विधीयते यथाद
३ र्शपूर्णमासप्रकरणे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं प्रकरणिना वगृहीतं तदुपांशुयाजांगभूताज्यद्वारसंस्कारेतपावेक्षणं ९०
॥श्री॥४॥ गुणकर्म विधीयते एवं कर्तृत्वेन क्रत्वंगं गच्छते आत्मनि आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते। प्रेक्षण द्रव्यं चिकीर्षितं इति
५० न्यायात्॥ अत आह। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति॥ कुतः संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्व इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नाते ॥२६॥
माज्यावेक्षणं तदंगभूताज्यसंस्कार इति युज्यते न वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातं न वा नारभ्याधीतं अपि यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयत्येवं यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयत्ये
व मात्माऽव्यभिचरितक्रतुसंबंधो येन तद्दर्शनं क्रत्वंगं सदात्मा च क्रत्वर्थं संस्कुर्यात्॥ तेन यथूपं विधिस्तथापि सुवर्णतामिति च
३ द्विनियोगभंगेन प्रधानकर्मवापूर्वविषयत्वात्॥ न गुणकर्मेति स्थवीयः स्तथैव तद्दूषणमतिरोधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमु
क्तं तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातं॥ किं च ज्ञानक्रियाविषयत्वविघातमस्य वक्ष्यति विरुद्धमपीत्याह॥ न च विदिक्रियेति। कर्तव्य

विषयत्वइतितत्रश्रवणांतकर्मणिवर्तितोलोदयइतिभावः॥निराकरोतिभक्तइतिअविद्याकल्पितत्वेदृगेतिवृत्तिविषयत्वादिदिस
५ र्वमिवहिवाकथंतेदंतपावस्तासेदंबोधयितुमर्हतितनहीकुड्यादीनांमधुरस्पर्शनेदःपाकपञ्चारव्येऽ॥एवमन्यत्रापिसर्वत्रबुध्य
ध्वेतितन्नप्रामाण्यात्मसिद्धलौकिकएवार्थपदागतिरिह्वातदाकेवकात्प्रत्यगात्मन्यलौकिके॥अदूरविप्रकर्षेणतुकथंचित्प्र
तिपादनमित्यपिसमानंत्वयपदार्थेहिप्रमाताप्रमाणाधीनवाप्रमित्याप्रसेपंचवटादिव्याप्ती तिरत्यविद्याविलसितंवदस्याविषयी
न्द्रतोदासीनत्वेत्वपदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येनाप्रमात्वलौत्तन्निवृत्तौप्रमाणादय इमिन्द्रोविचार्यातिवर्तनेनहिपकुरवस्तुत्वे ते ५
पाकपाकपवनातिवस्तुसंनितिलविद्धमर्हतीतितथाहि॥विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वंपदस्यतदस्यदात्वमितिस्थिदनेकार्थत्वेत्वमित्य
पियतादेतदपिवतदागात्मेकार्थ्यउद्दविदात्मतांत्यजतिसकलाकर्तृत्वादीन्यदार्थमल्पान्निजानित्यांतरप्लोकाः॥अत्रैवार्थेश्रुति
रूदाहृतातितथाखरदतिःयस्यामतमितिं॥प्रकृतमुपसंहरतिअतेविद्याकल्पितेतिपरपक्षेमोक्षस्यानित्यतामापादयतियुस्पृत्विति
कार्यमपूर्वयागादिव्यापारजन्यंतदपेक्ष्यतमोक्षःस्वात्पत्तविवितितयोःपक्षयोरितिनिर्वर्त्यविकार्ययोःऋणिकेज्ञानमात्मेतिवौद्धा
तथावविश्रुद्धावज्ञानोत्पादोमोक्षइतिनिर्वर्त्यमोक्षःयेषांतुसंसाररूपावस्थामपहाययो॥कैवल्यावस्थावास्थितात्मनःसुमोक्षइति
विकार्योमोक्षः॥यथापयःपूर्वावस्थापहानेनावस्थांतरप्राप्तिर्विकारोदधीति॥तदनयोःपक्षयोःनित्यतामोक्षस्यकार्यत्वादधिघटा
दिवत्॥अथदपत्तपरोदिवाज्यीतिदीप्यवइतिश्रुतेब्रह्मणाविकृतादिकृतदेशतेदाकाभाद्विकृतदेशप्राप्तिरूपसमादिविधिका
र्यन्निविष्यतितथावप्राप्यकर्मताब्राह्मणइत्यत्नवोहानवाप्यत्वेनार्पीतिअन्यदन्येनविकृतदेशपरिहारेणाप्यविकृतदेशः
प्राप्यते॥तद्यथापदेलंजलधिरितिवलहदपलकलोलमालापरस्परास्फालनसमुल्लसत्फेनपुंजस्तवकतयाविकृतोमध्येतुप्रपां

स्यात

सूक

भामती सू. पृ. ४

राम तसविकलल्कोपसर्गाःसस्त॰ स्थिरतयविकृतस्यमच्यस्लमविहत्न पौतिक॰ पृतेतनप्राप्नोतिजीवस्तत्तुल्यैवेविविकेनप्रप्पतांसेदाश्रय
त्वादाप्तिरित्यर्थः अथजीवोब्रह्मणोभिन्नस्तथापितेनब्रह्माप्तव्यंब्रह्मणोविभुत्वेननित्यप्राप्तत्वादित्याह अस्त्वनुपपत्तिरिन्नात्वेपीतिसं
स्कारकर्मतासप्याकरोतिनापिसंस्कार्यइतिद्वयीहिसंस्कार्यतागुणाधानेनवायथाबीजपूरकुसुमस्यलाक्षारसावसेकेनहितकुंकु
मंवान्नावर्णफलंस्सवेदोषापनयेनवा॥ यथामलिनमादर्शतलंनिघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरंसंस्कृतंभवतितत्र
नतावद्ब्रह्मणिगुणाधानसंभवः गुणोहिब्रह्मणःस्वभावोवाभिन्नोवास्वभावश्चेत्कथमाधेयःतस्यनित्यत्वात्॥ भिन्नत्वेतुकार्यत्वे
नमोक्षस्यनित्यत्वप्रसंग॰नचभेदेधर्मधर्मिभावोगवाश्ववद्भेदात्स्वभावत्त्वाविरोधात्॥ तदनेनातिशयिनाद्यमनाधेयातिशयु
ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्याद्वितीयपक्षमा॰पतितोपिदोषापनयेननेति॥ अशुद्धिसतोदर्पणेनिक्रयते॥ ननुब्रह्मणएवसतोनिवर्त्तनी
या॥ नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः॥ पांकतेस्वात्मधर्मएवेति॥ ब्रह्मस्वाभावएवमोक्षोऽनाद्यविद्यामलाच्छन्नउपासनादिक्रिययात्मनिसंस्क्रिय ॥३॥
श्रीः ४॥ माणोऽभिव्यज्यतेनतुक्रियतेपतडकेनभवति॥ नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धंसंसारावस्थायांहिविद्यामलिनत्वादितिपंकांनिराकरोति
नकूटस्थनित्यत्वानुपपत्तेः॥ नाविद्याब्रह्माश्रयाकिंतुजीवेसात्वनिर्वचनीयेत्युक्तं॥ तेननित्यशुद्धमेवब्रह्मस्यात्स्वपेत्याप्यशुद्धिक्रियासंस्का
र्थत्वेदूष्यते॥ क्रियाहिद्रव्यसमवेताब्रह्मसंस्कुर्याद्॥ यथादर्पणमिष्टकादिचूर्णसंयोगविभागप्रचयोनिरन्तरमादर्शतलेसम
वेतः अन्यसमवेतावा॥ नतावद्ब्रह्मधर्मःक्रियातस्याःस्वाश्रयविकारहेतुत्वेनब्रह्मणोनित्यत्वव्याघातात्॥ अन्याश्रयातुकथम
न्यस्योपकरोतिअतिप्रसंगात्॥ नहिदर्पणेनिघृष्यमाणमणिवशुद्धोदृष्टःनचतत्रतिष्ठसितितदाचार्नपरामृशति॥ अत्रव्यभि
चारवादंपरिहरतिननुदेहाश्रयइति॥ परिहरतिनदेहेति॥ अनाद्यविद्योपधानमेवब्रह्मणोजीवइति॥ ...इतिवाचकेनेत्युक्तंसर्वस्य ५.अ५